

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ «ίντα 'ν' που»

1. Κατανομή

Από τις διάφορες απόπειρες να ταξινομηθούν οι νεοελληνικές διάλεκτοι, η νεότερη αλλά και η πιο επιτυχής είναι αυτή του Κοντοσόπουλου,¹ που βασίζεται στον τύπο που αντιστοιχεί στο *τι* της κοινής νεοελληνικής. Το ίδιο το *τι*, που συνεχίζει το αρχαίο *τί*, απαντά στην ηπειρωτική Ελλάδα και τα Επτάνησα. Στα νησιά του Αιγαίου και τον Πόντο όμως χρησιμοποιείται το *ίντα* ή κάποια παραλλαγή του: *ίνδα* στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και στην Κύπρο, *ένδα* στο Καστελλόριζο, *ίδα* στην Κρήτη και τις Κυκλάδες, *κίδα/τίδα* στη Λέσβο, *δα* στην Αίγινα, στην Άνδρο και στα παλαιά αθηναϊκά, *ένδα* στη Σκύρο, *ντο* στον Πόντο.² Με βάση αυτήν την

Ευχαριστώ την Έρμα Βασιλείου και τον Γιώργο Μπαλόγλου για τα σχόλιά τους, και τον Κωσταντίνο Μηνά που μου παραχώρησε ευγενικά αντίτυπο της πρόσφατης του δουλειάς. Επίσης ευχαριστώ την Ελευθερία Γιακουμάκη και το προσωπικό του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών, που μου παρείχαν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτώ τα αρχεία του. Όπου δεν δηλώνω το αντίθετο, κάθε παράδειγμα διαλέκτου αντλείται από τα αρχεία του Ιστορικού Λεξικού. Αναγνωρίζω εδώ τη συμβολή της Σχολής Φιλολογίας και του Προγράμματος Ενίσχυσης Ερευνητικών Ταξιδιών του Πανεπιστημίου Μεμβούρνς, που κατέστησαν δυνατή την έρευνά μου στην Ελλάδα το 1995-96. Πρώιμη μορφή αυτού του άρθρου εμφανίστηκε ως N. Nicholas, «The diatopy of Modern Greek *what*-expressions», *Melbourne Papers in Linguistics* 18 (1999) 53-72.

1. N. Γ. Κοντοσόπουλος, «La Grèce du *τι* et la Grèce du *ίντα*», *Γλωσσολογία* 2-3 (1983-84) 149-162.

2. Στην Καππαδοκία εμφανίζονται και λέξεις για το «*τι*» που βασίζονται στο *ποιος*: ενώ στη Δυτική Καππαδοκία έχουμε τα κανονικά *τι*, *ει* (R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1916, σ. 126), στη Σίλλη έχουμε *εο*, που ο Dawkins (ό.π., σ. 52) το εξηγεί ως *τοιο*, σύμφυση του *τι* και του *ποιον*. (Ο Θ. Π. Κωστάκης, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σίλλης* [Λυκαονία, 1], Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1968, σ. 198 προσθέτει το *τόι* και το *σο*.) Στα Φάρασα έχουμε τους τύπους *τίπο* (Dawkins, ό.π., σ. 174) και *πο*, *ποτς* (*βοτς*), *πος* (*ποζ*, *βος*) (ό.π., σσ. 639, 651). Ο Dawkins (ό.π., σ. 639) παράγει το *πο* από το *ποιο*, με ομαλή συνίζηση (ό.π., σ. 152· πρβ. *ήλιος* > *όλιος*, **χωριώτης* > *χωρώτ*). Το *τίπο* θα μπορούσε τότε να αποτελεί σύμφυση του *τι* και του *πο*, όμοιο με το *εο* της Σίλλης (το *τις* επιβιώνει στα Φάρασα): αλλά θα μπορούσε και να παράγεται από το *τίπος*, *δίπος* («τίποτε», σε αντιστροφή της συνηθισμένης πορείας «*τι*;» > «*κάτι*»). Ο Ν. Π. Ανδριώτης (*Το γλωσσικό ιδίωμα των Φαράσων*, Αθήνα, Ίκαρος, 1948, σ. 66) orthογραφεί τον τύπο ως *πώ*, που μάλλον σημαίνει πως το παράγει από το *πώς* (που στα Φάρασα είναι *πα* ή *τους*). Η συγγένεια του επιθετικού «*τι*» και του «*πώς*» είναι προφανής, και στα ίδια τα Φάρασα το *τους* παίζει και τους δυο ρόλους, ενώ σε άλλες διαλέκτους συμβαίνει αυτό με το *τι* λογής. Αλλά είναι δυσκολότερη η σύνδεση του «*πώς*» με το ονοματικό «*τι*», και προτιμώ γι' αυτό την εκδοχή του Dawkins.

ισόγλωσσο, οι νεοελληνικές διαλέκτοι διαιρούνται σε δυτικές και ανατολικές. Κατά κύριο λόγο, τις δυτικές διαλέκτους τις χαρακτηρίζει μορφολογικός νεοτερισμός και λεκτική ομοιομορφία· σ' αυτήν την ομάδα διαλέκτων ανήκει και η κοινή νεοελληνική. Η ανατολική ελληνική αποτελείται από πιο ετερόκλητη ομάδα διαλέκτων, μορφολογικά αρχαιότερη.

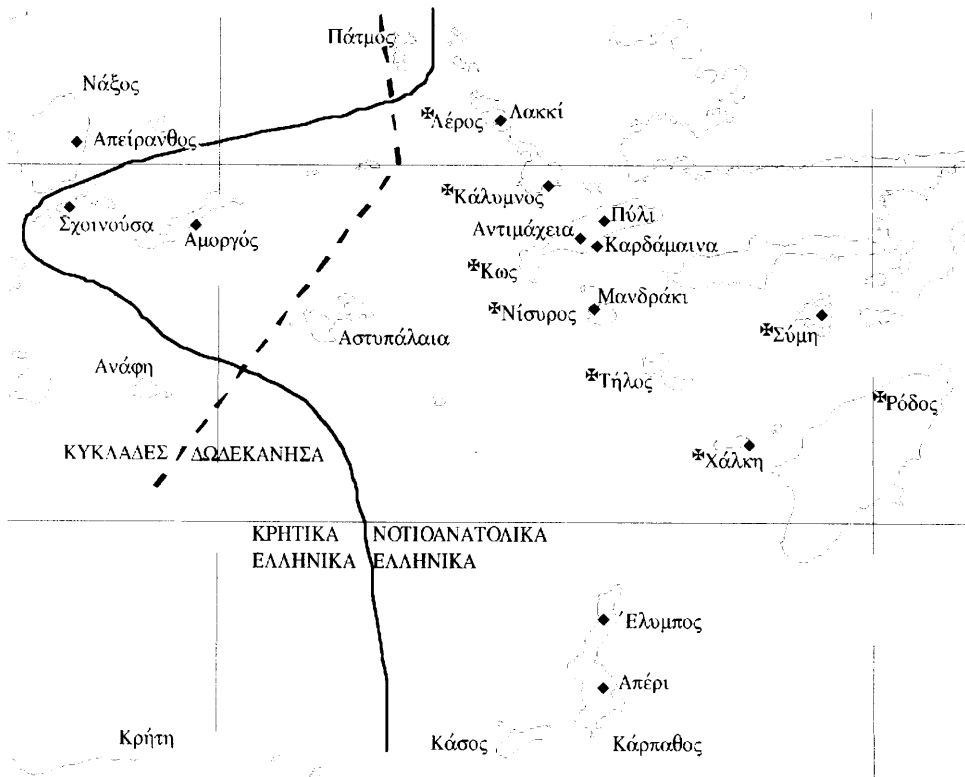
Εντός της ανατολικής ελληνικής υπάρχουν τρεις κύριες ομάδες διαλέκτων. Η μία είναι τα ποντιακά· ακολουθώντας τον Newton,³ ονομάζω τις άλλες δύο κρητικά και νοτιοανατολικά ελληνικά. Τα «κρητικά» συμπεριλαμβάνουν και τις Κυκλάδες, που μπορούν να θεωρηθούν γλωσσικός δορυφόρος της Κρήτης. Τα νοτιοανατολικά ελληνικά συμπεριλαμβάνουν τα Δωδεκάνησα, την Ικαρία, τη Χίο, την Κύπρο, και φαινομενικά τουλάχιστον και το Λίβισι της νοτιοδυτικής Μικράς Ασίας. Τα νοτιοανατολικά ελληνικά είναι αρχαιότερα από τα κρητικά· στις ιδιορρυθμίες τους συγκαταλέγεται η διατήρηση της προερρίνωσης (prenasalisation), η διατήρηση και επέκταση του τελικού ν, και η διατήρηση των διπλών συμφώνων.

Η απαρχή των διαλεκτικών διαφοροποιήσεων αποδίδεται σε ιστορικούς παράγοντες. Η ηπειρωτική Ελλάδα έχει κατά καιρούς δεχτεί αλλόγλωσσους πληθυσμούς δίπλα στους ελληνόφωνους ως υπηκόους του Βυζαντίου: σλαβόφωνους, αλβανόφωνους και βλαχόφωνους. Τα νησιά του Αιγαίου όμως έμειναν βασικά μονόγλωσσα· οι μη ελληνόφωνοί τους πληθυσμοί (π.χ. οι βενετοκρητικοί) αφομοιώθηκαν γλωσσικά, και οι φερόμενοι ως τούρκοι στα νησιά ήταν ως επί το πλείστον αλλαξοπιστήσαντες ελληνόφωνοι (ιδίως ευάριθμοι στην Κρήτη). Δηλαδή στην ηπειρωτική Ελλάδα υπήρχαν δίγλωσσοι πληθυσμοί, πράγμα που οδηγούσε στη μορφολογική απλούστευση και στη διάχυση των γλωσσικών βαλκανισμών. Τα νησιά τουναντίον, ως μονόγλωσσα και σχετικά απομονωμένα, είχαν τη δυνατότητα να διατηρήσουν πολυπλοκότερα γλωσσικά συστήματα.⁴

Αλλά και η διαφοροποίηση των κρητικών από τα νοτιοανατολικά ελληνικά προκλήθηκε από ιστορικές αιτίες. Η Κρήτη και οι Κυκλάδες ήταν άμεσα ή έμμεσα υπό βενετική κυριαρχία κατά τη Φραγκοκρατία. Τα άλλα μέρη όπου ομιλούνται τα ανατολικά ελληνικά είχαν διάφορους κυριάρχους, τουλάχιστον αρχικά: Γάλλους στην Κύπρο, Γενουάτες στη Χίο, Φλωρεντίνους και Καταλανούς στην Αθήνα, Ιωαννίτες ποικίλων εθνικοτήτων στα Δωδεκάνησα. Άρα τα μέρη αυτά είχαν λιγότερες δυνατότητες να επικοινωνούν απ' ό,τι τα βενετοκρατούμενα, εφόσον οι εμπορικές συνδιαλλαγές ήταν ευκολότερες ανάμεσα σε περιοχές με κοινή κυριαρχία· η

3. B. Newton, *The Generative Interpretation of Dialect*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1972.

4. R. M. Dawkins, «The Dialects of Modern Greek», *Transactions of the Philological Society* (1940) 1-38.

Χάρτης 1. Γεωγραφική επέκταση του ίντα 'ν' που και παρεμφερών εκφράσεων στα Δωδεκάνησα. Οι μαρτυρίες σημειώνονται με ρόμβο. Όταν δεν έχει δοθεί ιδιαίτερη τοποθεσία για μαρτυρία της έκφρασης, αυτή τοποθετείται στην πρωτεύουσα του νησιού. Τα νησιά όπου κυριάρχησαν οι Ιωαννίτες φέρουν δίπλα τους το σταυρό του τάγματος.

σχετική τους απομόνωση είχε ως αποτέλεσμα να αναπτύξουν αρχαιοπινείς και ανομοιογενείς μεταξύ τους διαλέκτους.

Η περιγραφή πάντως από τον Κοντοσόπουλο της ισόγλωσσου τι/ίντα υπεραπλουστεύει τα πράγματα.⁵ Όπως φαίνεται στον χάρτη 1,⁶ μεγάλο

5. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, «La Grèce du τι et la Grèce du είντα», ό.π.

6. Το κύριο σώμα κειμένων διαλέκτου που έχω εκμεταλλευτεί είναι τα χειρόγραφα του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (ΙΑΝΕ). Χαρακτηριστικές αναφορές στο ίντα 'ν' που για τα νησιά που δεν συζητώ εδώ είναι οι εξής: Χάλκη (χφ. 1246, σ. 274), Κως (Αντιμάχεια: χφ. 1246, σ. 143· Πύλι: χφ. 910, σ. 57· Καρδάμαινα: χφ. 1265, σ. 46), Νίσυρος (χφ. 1076, σ. 4). Δεν έχω αναφορά του ΙΑΝΕ για το ίντα 'ν' που στην Κάλυμνο· η γραμματική του Ν. Μ. Δράκου (Για το γλωσσικό ιδίωμα της Κάλυμνος [Σειρά λογοτε-

μέρος της νοτιοανατολικής ελληνικής χρησιμοποιεί ιδιαίζουσα απόδοση του «τι» με φρασεολογισμό (collocation). Οι κανονικές ερωτήσεις με το «τι»⁷ εκφέρονται όχι μόνο με το *ίντα*, αλλά και με την έκφραση *ίντα είναι που* ή *τι είναι που*, που συνήθως μονολεκτώνεται (univerbation) ως *ίντα 'ν' που* [indambu] – έκφραση που θυμίζει το αντίστοιχο γαλλικό *qu'est-ce que*. Ο φρασεολογισμός εκτοπίζει το *ίντα* στην περιοχή της, και η γεωγραφική της κατανομή γεννά ενδιαφέροντα ιστορικά προβλήματα.

Όπως φαίνεται στον χάρτη 1, εκφράσεις ανάλογες του *ίντα 'ν' που* μαρτυρούνται στο νότιο κομμάτι των νοτιοανατολικών ελληνικών – δηλαδή στα Δωδεκάνησα. Έχουμε μαρτυρίες τους σε επτά νησιά: την Κάλυμνο, τη Χάλκη, την Κάρπαθο, την Κω, τη Λέρο, τη Νίσυρο, και τη Σύμη. Μαρτυρούνται επίσης στην Αμοργό και τη Σχινούσα, που παρότι στις Κυκλάδες ταυτίζονται γλωσσικά με τα Δωδεκάνησα.⁸ Στα Δωδεκάνησα ανάλογες εκφράσεις είναι αμάρτυρες σε πέντε νησιά: την Πάτμο, την Αστυπάλαια, την Τήλο, την Κάσο και τη Ρόδο.

Έκφραση ανάλογη του *ίντα 'ν' που* επίσης δεν μαρτυρείται στα βόρεια νοτιοανατολικά ελληνικά – στην Ικαρία και τη Χίο.⁹ Μαρτυρείται όμως στις τρεις περιοχές ανατολικά των Δωδεκανήσων όπου ομιλούνται ή ομιλούνταν τα νοτιοανατολικά: το Λίβισι (2α) στη νότια Μικρά Ασία, 80 χλμ. ανατολικά της Ρόδου, το Καστελλόριζο (2β), και την Κύπρο (2γ).

(2α) *Τι είνιμ βου κάμνεις;*

Τι κάνεις; (Λίβισι¹⁰)

χνικών και επιστημονικών εκδόσεων, 9], Αθήνα, Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι», 1982, σ. 53) μάλιστα αναφέρει πως στην Κάλυμνο χρησιμοποιούν το *τι*. Πάντως το εξής παράδειγμα, που δίδει ο Δράκος για να εξηγήσει την τοποθέτηση των κλιτικών αντωνυμιών, δείχνει πως η έκφραση *ίντα 'ν' που* κυκλοφορεί και στην Κάλυμνο (η σύγηση του συνδετικού ρήματος, όπως εξηγώ παρακάτω, αποτελεί ομαλό φωνολογικό φαινόμενο): (1) *τον έχω διασκαλέψει ίντα που θα πει* (σ. 68). Εξάλλου, ο χάρτης που προετοίμασε ο Κοντοσόπουλος της κατανομής του *ίντα* (Y. Tarabout, «L'Interrogatif είναι οὐ 'ίντα "quoi?" du grec moderne dialectal», *BSLP* 73 (1978) 309) δείχνει την Κάλυμνο ως μέρος που χρησιμοποιεί το «*inda ή ida*», και την ίδια μαρτυρία δίνει ο K. Dieterich (*Sprache und Volküberlieferung der südlichen Sporaden* [Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung III. Neugriechische Dialektstudien, Heft II], Βιέννη, Alfred Hödler, 1908, σ. 120).

7. Δηλαδή ευθείες ή πλάγιες ερωτήσεις όπου το «τι» εμφανίζεται ως αυτοτελής αντωνυμία και υποκείμενο ή άμεσο αντικείμενο – σε αντίθεση με τις περιπτώσεις όπου δεν συνιστά μόνη της ονομαστική φράση, είτε επειδή εξαρτάται από πρόθεση, είτε επειδή αποτελεί επιθετικό προσδιορισμό («τι λογής»).

8. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα ²1994, σ. 42.

9. Η Σάμος δεν ανήκει στα ανατολικά ελληνικά, αφού επανοικίσθηκε από βορειοελλαδίτες τον 16ο αιώνα (Ν. Π. Ανδριώτης, «Περί της αρχής των βορείων γλωσσικών ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 10 (1933) 351).

10. Κ. Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμύθια του Λιβισιού και της Μάκρης*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1976, σ. 12.

- (2β) Έντα που 'α κά'ουμε;
Τι θα κάνουμε; (Καστελλόριζο¹¹)
- (2γ) Έκατσην 'πόξω 'που την πόρταν τζαι ακρολοέτουν ίνταμ που έν'
να πούσιν να τα ακούσει.
Έκατσε απέξω από την πόρτα και κρυφάκουγε τι θα πούνε να τα ακούσει. (Πεδουλάς, Κύπρος¹²)

Μαρτυρείται επίσης στην Απείρανθο της Νάξου, που βρίσκεται έξω από τη νοτιοανατολική ζώνη· γνωρίζουμε πως η Απείρανθος αποικίστηκε από τα Σφακιά, μάλλον μετά την επανάσταση του 1770.¹³ Η παρουσία της στη διάλεκτο (που παρουσιάζει πολλές συντακτικές ιδιορυθμίες) εξηγείται είτε ως επιχώριος νεοτερισμός είτε ως όψιμη γλωσσική διάδοση, ίσως μέσω της Σχινούσας.

- (2δ) Είντα που θα κάμη;¹⁴

Οι άλλες κύριες διάλεκτοι της ανατολικής ελληνικής είναι τα κρητικά και τα ποντιακά. Έχω βρει μόνο σε δύο περιπτώσεις να χρησιμοποιείται ανάλογη έκφραση στα κρητικά, και μόνες τους δεν αρκούν να αποδείξουν παραγωγική χρήση. (Εξάλλου, δεν δεικνύουν τη χαρακτηριστική φωνολογική φθορά που συζητώ παρακάτω.)

- (2ε) Μωρέ, ίντα 'ναι που λες; (Αρχάνες¹⁵)
- (2ζ) Παιδάκι μου, ίντα 'ναι τα δηγάσαι;¹⁶

Στα ποντιακά έχω βρει μόνο το εξής:

- (2η) Πού θα πάω 'κ' εξέρω και ντό έν' ντο θα φέρω 'κ' εξέρω, αϊκον δουλείαν πα γίνεται!
Πού θα πάω δεν ξέρω και τι θα φέρω δεν ξέρω – γίνεται τέτοια δουλειά; (Χαλδία¹⁷)

Η έκφραση απαντά σε τρεις επιπλέον τόπους, που δεν έχουν άμεση σχέση με τα νοτιοανατολικά ελληνικά. Πρώτον, στην Ιθάκη:

- (2θ) – Τι τρέχει μωρέ; – Ένας άνθρωπος στο πέλαο. – Τι 'ναι που λες μωρέ; δικός μας άνθρωπος έπεσε στη θάλασσα;¹⁸
- (2ι) Τι βου λες, κουβάρα μου, πώς να πιαντάρω τέτοιο στοιχειό που έτσι τούδα επήρα των ομματιών μου;

11. ΙΑΝΕ, χφ. 280, σ. 124.

12. ΙΑΝΕ, χφ. 800, σ. 8.

13. Γ. Δ. Ζευγώλης, Έποικοι κρητικοί στ' Απειράθου της Νάξου, Αθήνα 1998.

14. ΙΑΝΕ, χφ. 440, σ. 35.

15. Ε. Δουνδουλάκη-Ουσταμανωλάκη, Παραμύθια της Κρήτης, Αθήνα, Κέδρος, 1982, σ. 189.

16. Στ. Αλεξίου (επιμ.), Ερωτόκριτος, Αθήνα, Ερμής, 1982, Α671.

17. Γ. Κανδηλάπτης, «Σύμμεικτα Λαογραφικά Χαλδίας», Αρχαίον Πόντου 13 (1948) 100.

18. ΙΑΝΕ, χφ. 787, σ. 317.

Τι λες κουμπάρα μου, πώς να πολεμήσω τέτοιο στοιχειό, που μόλις το είδα το 'βαλα στα πόδια;¹⁹

Δεύτερον, στην Καλαβρία, όπου η έκφραση φαίνεται να είναι ακόμα εκκολαπτόμενη, και δεν έχει υποστεί συναλοιφή, αλλά διατηρεί τις συστατικές της λέξεις αλώβητες:

(2κ) *Egò έχο na ίντρο ti è pu misurégwi o leddémmu.*

Io debbo vedere che è che misura mio fratello.

Πρέπει να ανακαλύψω τι μετρά ο αδερφός μου. (Roccaforte, Καλαβρία²⁰)

(2λ) *Ti è pu θέlise áse emmáse?*

«*Che è che vuoi da noi?*»

Τι θέλεις από μας; (Roccaforte, Καλαβρία²¹)

Τρίτον, στη Σίλλη, κοντά στο Ικόνιο, όπου η έκφραση φαίνεται κοινότυπη, και εμφανίζει και την αναμενόμενη φωνολογική φθορά.²² Το αναφορικό εδώ είναι το του/τα:

(2μ) *Τόις τα ξέρει τσο 'ν' τ' έκλιψι;*

Ποιος το ξέρει ποιος το 'κλεψε;²³

(2ν) *Τόο 'ν' τα λαηνόσκαμι;*

Τι λέγαμε;²⁴

(2ξ) *Τόο 'ν' του λαούμ';*

Τι είναι αυτό που λέμε;²⁵

(2ο) *Τσο 'ν' τ' ένι κ' ήρτι;*

Τι είναι και ήρθε, γιατί ήρθε;²⁶

(2π) *Ρέγγες ρε ξέρουμι τσο 'ν' τ' είνι πατρίρα μας.*

Δεν ξέραμε στην πατρίδα μας τι είναι οι ρέγγες.²⁷

(2ρ) *Τσόν' τ' είνι αυτσή μέρα, ρε ξέρουμι.*

19. Ό.π., σ. 333.

20. G. Taibbi - G. Caracausi (επιμ.), *Testi Neogreci di Calabria* [Testie Monumenti. Testi 3], Παλέρμο, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neogreci, 1959, 12.8.

21. Ό.π., 146.22.

22. Θ. Π. Κωστάκης, ό.π., σ. 105. Ο Κωστάκης σχολιάζει πως η έκφραση προφέρεται τσο *νδ'*, αλλά αυτό αποτελεί κανονική συναλοιφή με το ηχηρό έρρινο. Επίσης σημειώνει πως το ερωτηματικό έχει συνήθως τη μορφή τσο όταν συνοδεύεται από το 'ν' τ'· αλλά και χωρίς το 'ν' τ', και στα παραδείγματα και στα κείμενά του, μόνο το τσο και το τόο δίνει ο Κωστάκης, ποτέ το τόι. Η φθορά είναι εμφανής στο 'ν': τα συνδεδετικά ρήματα γ' ενικού ενεστώτα που δίνει ο Κωστάκης (σ. 77) είναι τα *είνου, εί', 'νου, ένι, έ, 'νι, είνι, είναι, 'ναι*, χωρίς καμμία αναφορά σε τύπο 'ν'. Το ότι το συνδεδετικό ρήμα έπεται του κατηγορήματος στη διάλεκτο, κατά την τουρκική σύνταξη, έκανε τη συγκοπή σε 'ν' ακόμα δυσχερέστερη.

23. Ό.π., σ. 72.

24. Αυτ.

25. Αυτ.

26. Αυτ.

27. Ό.π., σ. 117.

Τι μέρα είναι αυτή, δε ξέρουμε!²⁸

Τα πορίσματα αυτά δημιουργούν ζήτημα όσον αφορά την κατανομή της έκφρασης. Η Ιθάκη παρουσιάζει προχωρημένο βαθμό φωνολογικής συναλοιφής (coalescence) της έκφρασης, εφάμιλλη με αυτή της Δωδεκανήσου (2ι): αλλά δεν δικαιολογείται αιτιακή σύνδεση των δύο, και οι εξελίξεις πρέπει να θεωρηθούν ανεξάρτητες. Αν και η Σίλλη είναι τυπικά τουλάχιστον μέρος της ανατολικής ελληνικής, και στο υλικό του Κωστή-κη το τσο 'ν' τ' φαίνεται εξίσου διαδεδομένο με το ίντα 'ν' που, άμεση σχέση των δύο φαίνεται πάλι απίθανη. Όσο για τα πέντε νησιά των Δωδεκανήσων όπου λείπει ο φρασεολογισμός, η Πάτμος έχει διάλεκτο συγγενεύουσα με τα κρητικά,²⁹ οπότε εξαιρείται εξ αρχής, ενώ στην Τήλο μπορεί η απουσία μαρτυρίας του ίντα 'ν' που να αποδίδεται σε τυχαία έλλειψη δεδομένων.³⁰ Η απουσία της έκφρασης στην Αστυπάλαια, στην Κάσο και τη Ρόδο όμως εξηγείται μόνο με αναφορά στη γλωσσική ιστορία, όπως αποπειρώμαι παρακάτω.

2. Προέλευση

2.1. Επανάλυση

Το ίντα 'ν' που προέρχεται προφανώς από επανάλυση (reanalysis) του φρασεολογισμού ίντα είναι που ως απλού γραμματικού σημαίνοντος. Η επανάλυση αφορά τη συνοχή της φράσης (cohesion³¹): τα όρια μεταξύ των λέξεων γίνονται όρια μεταξύ εξαρτημένων μορφημάτων, και τελικά εξαλείφονται εντελώς, όταν η επαναλυόμενη φράση καταντά απλή λέξη. Η επανάλυση της συνοχής με αποτέλεσμα την αύξησή της καλείται (μορφολογική) σύντηξη (fusion) ή προσεξάρτηση (bonding),³² και η συγκεκριμένη μορφή που δημιουργεί απλές λέξεις από φράσεις καλείται σύνθεση (compounding) ή μονολέκτωση (univerbation). Η μονολέκτωση λαμβάνει χώρα όταν ένας φρασεολογισμός συμβατικοποιείται (conventionalized) σε τέτοιο βαθμό, που να εκλαμβάνεται από τους ομιλητές όχι πια ως φράση, αλλά ως απλή λέξη.

Η προσεξάρτηση είναι φαινόμενο της γραμματικοποίησης,³³ της διαδι-

28. Ο.π., σ. 118.

29. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι...*, ό.π., σσ. 46-48.

30. Η Τήλος είναι το τρίτο σε σειρά ολιγοκατοικημένο νησί των Δωδεκανήσων – με 300 κατοίκους (R. Hall, *Greece: A Travel Survival Kit*, Μεμβούρνη, Lonely Planet, 1994, σ. 504). Μόνο η Χάλκη και το Καστελλόριζο έχουν λιγότερο πληθυσμό.

31. A. C. Harris - L. Campbell, *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1995, σσ. 63-64.

32. P. J. Hopper - E. C. Traugott, *Grammaticalization* [Cambridge Textbooks in Linguistics], Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1993, σσ. 40-41.

33. Ο.π., σσ. 147-149.

κασίας που διαμορφώνει λειτουργικές λέξεις και προσθήματα από λέξεις και φράσεις αυτόνομες. Το να διαμορφωθεί μια λειτουργική λέξη σαν το [indambu] από τη φράση *ίντα είναι που είναι* φυσικά παράδειγμα γραμματικοποίησης, και επόμενο είναι τη διαμόρφωση να τη συνόδευσαν οι διαδικασίες χαρακτηριστικές της γραμματικοποίησης – για παράδειγμα η συναλοιφή και η υφαίρεση – που αποσκοπούν στην ευκολότερη εκφορά του κοινότερου και απλού πλέον γραμματικού σημαίνοντος.

Πάντως φαινόμενα όπως η φωνολογική συνίζηση δεν προκαλούνται μόνο από τη μορφολογική συνίζηση: συχνά πρόκειται για ομαλά φαινόμενα της ιστορικής φωνολογίας της γλώσσας, αναμενόμενα ιδίως σε άτονες συλλαβές. Η φωνολογική φθορά (attrition) αποκτά διαγνωστικό χαρακτήρα για την ενδεχόμενη προσεξάρτηση μόνο όταν δεν προνοείται από τους κανόνες της ιστορικής φωνολογίας της συγκεκριμένης γλώσσας. Οι κωφώσεις π.χ. του *ω* και του δεύτερου *ι* στο *σαπάν* < *ίσια* πάνω της βορειοελληνικής δεν δεικνύουν γραμματικοποίηση, εφόσον είναι επόμενη η κώφωση για όλα τα άτονα φωνήεντα της διαλέκτου. Η κώφωση του πρώτου όμως *ι* δεν αποτελεί ομαλό φαινόμενο, εφόσον ήταν τονούμενο. Το άτονό του στο **ισιαπάνω* > *σαπάν* είναι αποτέλεσμα της μονολέκτωσης της φράσης (δεν επιτρέπονται δύο τόνοι σε απλή λέξη), και η μετέπειτα κώφωσή του προκύπτει από τη φθορά του τόνου, που προξένησε η προσεξάρτηση του *ίσια* με το *πάνω*. Η αρχική κώφωση δηλαδή δεν προνοείται από τους κανόνες της διαλέκτου για το *ίσια* πάνω, και είναι όντως τεκμήριο γραμματικοποίησης.

Η επανάλυση του *ίντα* 'ν' που αφορά ερωτηματική δίπτυχη πρόταση (cleft). Το δίπτυχο σχήμα είναι κοινή στρατηγική για να σηματοδοτηθεί η εστία (focus) της εκφοράς. Το ερωτώμενο, φυσικά, αποτελεί εστία: γι' αυτό και τα ερωτηματικά δίπτυχα απαντούν συχνά στις γλώσσες – και γραμματικοποιούνται ως απλά ερωτηματικά.³⁴ Το γαλλικό *qu'est-ce que*, με το οποίο έχει συγκριθεί το *ίντα* 'ν' που, είναι κλασικό παράδειγμα του είδους, που αναφέρουν οι Harris και Campbell μαζί με τη μιγκρελιανή της Καυκάσου. Η γραμματικοποίηση διαφαίνεται στο ότι το συνδετικό ρήμα περιορίζεται στον ενεστώτα – μορφολογικός περιορισμός χαρακτηριστικός της γραμματικοποίησης, όπου καλείται εξειδίκευση (specialization).³⁵ Έτσι δεν υπάρχει έκφραση **ίντα* 'τ' που ή **qu'était-ce que*, αν και λογικά μπορεί κανείς να ερωτήσει «τι ήταν που αποφάσισες;» Αλλά και φωνολογικά οι φυσικοί ομιλητές της γαλλικής δεν εκλαμβάνουν πλέον το *qu'est-ce que* ως φράση αλλά ως λέξη: αυτό δείχνει και η φωνητική από-

34. Harris - Campbell, ό.π., σσ. 162-165.

35. Hopper - Traugott, ό.π., σσ. 113-116.

δοση *keske*, που έχει γίνει δημοφιλής στο διαδίκτυο και στα σύντομα γραπτά μηνύματα (SMS) της κινητής τηλεφωνίας.

2.2. τι είναι που

Δίπτυχες ερωτηματικές προτάσεις απαντούν και στην κοινή νεοελληνική, όπου πάντως η χρήση του *τι είναι που* είναι σπανιότατη. Το *τι είναι που* αποτελεί κατά κύριο λόγο φαινόμενο της κυπριακής ποικιλίας της κοινής νεοελληνικής (όπου εννοείται πως είναι μεταφραστικό δάνειο του *ίντα 'ν' που*). Αυτό αντανακλά τη γενικότερη τάση της κυπριακής να χρησιμοποιεί δίπτυχες προτάσεις σε πολύ μεγαλύτερη αναλογία απ' ό,τι η κοινή νεοελληνική, σε εκφράσεις τόσο ερωτηματικές όσο και οριστικές, και σε περισσότερα συντακτικά πλαίσια.³⁶ Αυτό μάλιστα συμβαίνει όχι μόνο στο τραγούδι και στον ποιητικό λόγο, αλλά και στην καθημερινή γλώσσα:

(3α) Εν ούλλα πιο ακριβά δαμέσα, γιατί εν με το *round* που τα γοράζεις.

Όλα είναι πιο ακριβά εδώ, γιατί τα αγοράζεις με τη λίρα [είναι με τη λίρα που].³⁷

(3β) *kalá lalí tis č-o chóčas, allá pu mésa tu elálen íntalos em po-nna évro torá na yinó yatros.*

καλά λαλεί της τζι ο χότζας, αλλά 'που μέσα του ελάλεν *ίνταλος εν πο 'ν'* να εύρω τωρά να γινώ γιατρός

καλά, της λέει και ο χότζας, αλλά από μέσα του έλεγε: πώς θα [*τι λογής είναι που θα] καταφέρω τώρα να γίνω γιατρός; (Τσάδα Πάφου, Κύπρος)³⁸

Στον Ιστό (αναζήτηση 19.4.2003, ελληνογράμματα μέσω <http://www.alltheweb.com>, λατινογράμματα μέσω <http://www.google.com>), βρήκα όλες κι όλες τέσσερις περιπτώσεις του *τι είναι που* εκτός Κύπρου (τα δύο από ποιήματα), και μια περίπτωση του λατινογράμματος *ti einai rou* (αναφορά σε τραγούδι των Πυξ Λαξ)· ως παράδειγμα δίνω το (3γ). Από κυπριακές ιστοσελίδες, όμως, βρήκα δέκα περιπτώσεις του *τι είναι που*, από τις οποίες μάλιστα οι έξι εμφανίστηκαν σε αγορεύσεις στο Κυπριακό κοινοβούλιο (3δ).

36. Ν. Π. Ανδριώτης, «Γλωσσικά σύμμεκτα», στον τόμο *Μνημόσυνο Μανόλη Τριανταφυλλίδη* [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής, τ. Η'], Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1960, σσ. 135-153.

37. P. Zarpeta, «Code-Switching and Lexical Borrowing (Loanwords) in the Speech of the Three Generations of Greek Cypriots in London», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 16 (1995) 579.

38. B. Newton, *Cypriot Greek: Its Phonology and Inflections*, Χάγη, Mouton, 1972, § 7.3.2.1.

- (3γ) Σαν τι είναι που μου ζήτησες κι εγώ να μη σ' το φέρω / Μήπως σ' ελύπησα ο φτωχός και δίχως να το ξέρω;³⁹
- (3δ) Τάσσος Παπαδόπουλος: Πρέπει, λοιπόν, να διευκρινιστεί τι είναι που συζητούμε, σε τι είναι που διαφωνούμε, ώστε ο λαός να μπορεί να πάρει θέση.⁴⁰

Δεδομένων των μεγεθών των πληθυσμών Ελλάδας-Ελλαδιτών εξωτερικού και Κύπρου-Κυπρίων εξωτερικού, η δυσαναλογία είναι εμφανής. (Εκτός Κύπρου και ποιητικού λόγου, η κοινή νεοελληνική συντριπτικά προτιμά το ψευδοδίπτυχο τι είναι αυτό που: 2294 περιπτώσεις ελληνογράμματα στον Ιστό, 236 λατινογράμματα.)

Το τι είναι που απουσιάζει λοιπόν στην κοινή, σε σύγκριση με την αφθονία του ίντα 'ν' που στις διαλέκτους (και του νεοκυπριακού τι είναι που), αλλά και του τι είναι αυτό που στην κοινή.⁴¹ Αυτό δείχνει τη διαφορά ανάμεσα στο τι είναι που της κοινής και το ανατολικοελληνικό ίντα 'ν' που: το τελευταίο ήταν εξαρχής κοινότυπο, γι' αυτό και έχει συμβατικοποιηθεί σε βαθμό που να επιτρέπει τη μονολέκτωσή του, ώστε να συναγωνίζεται τον απλό τύπο ίντα. Στην κοινή δεν έχει συμβεί κάτι ανάλογο, και έχουμε να κάνουμε εκεί μόνο με μια σπάνια, παραγωγικά συντεθειμένη εμφατική φράση.

Παρόμοια συμβατικοποίηση και μονολέκτωση μάλιστα επέφερε το ίδιο το ίντα, που προήλθε από δίπτυχο ερωτηματικό, το τι έιν τα:⁴² όπου το τα είναι πληθυντική αναφορική αντωνυμία. Το ίντα δηλαδή προήλθε από συμβατικοποίηση ερωτηματικών όπως του (2α), και η ίδια συμβατικοποίηση έχει συμβεί και με το ίντα 'ν' που:⁴³

- (3ε) τι θέλετε; τι χρζίζετε; τι είναι τά λαλείτε;⁴⁴ (περί το 1364)

39. Κωνσταντίνος Μάνου, *Η Σκλάββα η Πόλη*: http://www.aegeanweb.gr/pigizois/ap_tin_poli/apo_poli.htm

40. Πρακτικά της Βουλής των Αντιπροσώπων της Κυπριακής Δημοκρατίας, Ζ' Βουλευτική Περίοδος, Σύνοδος Ε', έκτακτη συνεδρίαση 21.10.2000: http://www.parliament.cy/parliamentgr/008_01/praktiko2000-10-21.doc

41. Το ψευδοδίπτυχο βέβαια δεν ταυτίζεται με το δίπτυχο, και ακόμα λιγότερο με το σχήμα χωρίς το αναφορικό, όπως υπαινίσσεται ο Tarabout (ό.π., σ. 302) συγκρίνοντας το ανάλογο μεσαιωνικό τι είναι τα > ίντα με το τι είναι αυτά και το λευκαδίτικο τι είναι εκείο.

42. Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 1-2, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakker, 1989-90 [= 1905-1907], Β436· βλ. και Ν. Nicholas, «Η ετυμολογία του ίντα», *Κρητολογικά Γράμματα* (υπό έκδοση).

43. Επειδή απαρχή της λέξης είναι το τι έιν τα και όχι το μεταγενέστερο τι είναι τα, αλλά και επειδή το ίντα έχει καθιερωθεί ως ορθογραφία, δεν βλέπω τον λόγο να υιοθετήσω την εναλλακτική γραφή είντα, που χρησιμοποιεί ο Κριαράς.

44. Μ. Παπαθωμόπουλος (επιμ.), *Διήγησις παιδιόφραστος ζών ημιτετραπόδων, Θεσσαλονίκη*, σ. 57.

2.3. Βαθμός συμβατικοποίησης

Αν οι μονολεκτώσεις γεννιούνται από συμβατικές μονοφράσεις, προκύπτει τότε το θέμα πώς διαγιγνώσκουμε τη συμβατικοποίηση του *ίντα 'ν' που*, και τότε αρχίζουμε να χαρακτηρίζουμε το *ίντα 'ν' που* μονόφραση, και όχι απλώς ευκαιριακό σύνταγμα λέξεων;

Χαρακτηριστικό της συμβατικοποίησης που γεννά νέο γραμματικό σημαίνον είναι η στρωμάτωση (layering⁴⁵), όπου η νέα έκφραση εμφανίζεται δίπλα στην παλαιότερη χωρίς να προξενεί εντύπωση επανάληψης – επειδή ακριβώς έχει γίνει πλέον ανεξάρτητο γραμματικό σημαίνον. Αυτό έχει συμβεί φυσικά με το *ίντα 'ν' που*: αν και το ίδιο το *ίντα* προέρχεται από δίπτυχο, δεν έχει κανείς την αίσθηση επανάληψης του διπτύχου στο *ίντα 'ν' που*, επειδή το ερωτηματικό είναι το συμβατικοποιημένο *ίντα* και όχι το αρχικό δίπτυχο *τι ένι τα* (*ίντα 'ν' που* < [*τι ένι τα*] είναι *που*).

Ακόμα πιο εντυπωσιακό παράδειγμα στρωμάτωσης έχουμε στο (2η):

(2η) Πού θα πάω 'κ' εξέρω και ντό έν' ντο θα φέρω 'κ' εξέρω, αίκον δουλειάν πα γίνεται!

Πού θα πάω δεν ξέρω και τι θα φέρω δεν ξέρω – γίνεται τέτοια δουλειά; (Χαλδία⁴⁶)

Όχι μόνο έχει μετεξελιχθεί πρωιμότερο δίπτυχο ερωτηματικό στο σύγχρονο ποντιακό ντό «τι» – που το ίδιο εντάσσεται πάλι στη δίπτυχη ερώτηση ντό έν' ντο – αλλά και το ντο έχει επίσης αλλοιώσει αναλογικά τη μορφή του αναφορικού στην ποντιακή, από το σε ντο. Δηλαδή, το ντό έν' ντο ετυμολογικά αντιστοιχεί στο «τι είναι που είναι τι είναι που» – χωρίς βέβαια το (2η) να δίνει εντύπωση ασυναρτησίας.

Άλλος δείκτης του βαθμού συμβατικοποίησης είναι η συχνότητα της έκφρασης στα κείμενα: όσο πιο συχνά εμφανίζεται, τόσο πιθανότερο είναι να εκλαμβάνεται ως μονόφραση. Η συχνότητα του *ίντα 'ν' που* ποικίλλει από διάλεκτο σε διάλεκτο, και η έλλειψη εκτενών καταγραφών κειμένων από τη μεγαλύτερη μερίδα της περιοχής δεν μας διευκολύνει. Υπάρχει επιπλέον το ενδεχόμενο να υφίστανται διαφορές στην αναλογία της έκφρασης από είδος λόγου σε είδος – κάτι που δικαιολογεί και την αυξημένη παρουσία των δίπτυχων προτάσεων στα δημοτικά τραγούδια στην Κύπρο.⁴⁷ (Παρόμοιο ενδεχόμενο βλέπουμε στην §3.1.) Για παράδειγμα, τα κυπριακά παραμύθια που εξέδωσε ο «Αετός»⁴⁸ έχουν 21 περι-

45. Hopper - Traugott, ό.π., σσ. 104-106.

46. Κανδηλάπτης, ό.π., σ. 100.

47. N. Nicholas, *The story of pu: The Grammaticalisation in Space and Time of a Modern Greek Complementiser*, αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Μελβούρνης 1999.

48. Μ. Νικολαΐδης (επιμ.), *Κυπριακή Λογοτεχνία* [Βασική βιβλιοθήκη Αετού, 6], Λευκωσία 1957.

στάσεις του *ίντα* μόνου του, και καμία του *ίντα* 'ν' που. Από την άλλη μεριά, τα κείμενα του Newton⁴⁹ (μεταγραφές αφηγήσεων στην επαρχία της Κύπρου κατά τη δεκαετία του '60, που μπορούν να θεωρηθούν πιστή εικόνα της τότε κυπριακής διαλέκτου) έχουν 36 περιστάσεις του *ίντα* 'ν' που, έναντι 8 του *ίντα* μόνου του. Όπως δείχνει το (4), οι δύο εκφράσεις φαίνονται να είναι σε ελεύθερη ποικιλία και μπορούν και να εμφανιστούν η μία δίπλα στην άλλη:

(4) (tis ikséri) an iksippési kanénas po t-aéřka mu. *ínta*-nna tu pis. lai tis *ínta*-m pu-nna tu ró.

(τις ηξέρει) αν ξιππέσει κανέννας 'πο τ-αέρκια μου. *Ίντα*-ννα του πεις. Λαεί της *ίντα*-μ που-ννα του πω.

Ποιος ξέρει αν καταλήξει εδώ κανέννας από τα αδέρφια μου. Τι θα του πεις; Της λέει: Τι (είναι που) θα του πω; (Ριζοκάρπασο⁵⁰)

Παρομοίως, τα λιβισιώτικα παραδείγματα του φρασεολογισμού είναι πολύ περισσότερα από αυτά του ερωτηματικού μόνου του, και στα συμαϊκά κείμενα (για την ακρίβεια, βραχίεις εκφωνήσεις) στη Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα⁵¹ εμφανίζονται δύο περιπτώσεις του *τι* ως όνομα, έναντι τριών του *τίβου* (< *τι* *ένι* που) και τεσσάρων του *τι* *θα* < *τι* 'ν' που *θα*. Σε αρκετά δηλαδή κείμενα το *ίντα* 'ν' που έχει συμβατικοποιηθεί τόσο ώστε να εκτοπίζει το ίδιο το *ίντα*.⁵²

Τρίτος δείκτης της συμβατικοποίησης είναι η φωνολογική φθορά και η μονολέκτωση που φέρει ως αποτέλεσμα. Ο πρώτος στόχος τέτοιας φθοράς του **ίντα* είναι που ήταν το συνδεδειγμένο *είναι*. Το αρχικό φωνήεν του *είναι* αποβάλλεται λόγω φωνολογικά ομαλής αποφυγής της χασμωδίας· η μέγιστη μορφή λοιπόν που απαντά στις διαλέκτους είναι το [inda ne ru]. Μόνο όταν αποκόπτεται και το τελευταίο φωνήεν του ρήματος, πράγμα που δεν συνιστά ομαλή εξέλιξη (**αυτός* *είν'* *πουριτανός*), έχουμε φθορά έξω από τα δεδομένα της κανονικής φωνολογικής μεταβολής, χαρακτηριστική γραμματικοποίησης.⁵³ Η μορφή που παράγει η φθορά είναι το /inda n ru/, που πραγματώνεται ως [inda m bu] λόγω της συναλοιφής των ερρίνων: αυτή η μορφή είναι και η συνηθισμένη στα νησιά.

49. Newton, *Cypriot...*, ό.π.

50. Ό.π., § 7.4.5.31.

51. Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, *Οι ψαράδες της Σύμης*, Ρόδος 1986.

52. Το ίδιο συμβαίνει και με το σιλβιώτικο *τσο* 'ν' *τ'*: στα κείμενα στον Κωστάκη (ό.π.), το *τσο* 'ν' *τ'* απαντά 6 φορές, και το *τσο* μόνο του 7 – από τις οποίες όμως οι 5 είναι υποτακτικές (τσο να: π.χ. σ. 121, τσο να τδην ποίσει τδην πεσερά, «τι να την κάνει την πεθερά»), που με δυσκολία θα έμπαιναν σε δίπτυχη πρόταση.

53. Αυτό δεν ισχύει για όλες τις εν λόγω διαλέκτους: ορισμένες – και συγκεκριμένα η κυπριακή – έχουν συνδεδειγμένο ρήμα το *έν'*, οπότε δεν υπάρχει τελικό φωνήεν που να αποκοπεί. Απ' όσο ξέρω, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στα Δωδεκάνησα.

Το αν η φθορά προχώρησε παραπέρα εξαρτάται από τις φωνολογίες των διαφόρων νησιών. Η υπαίρεση έρρινου που ηχηροποιεί επόμενο κλειστό (NC[+κλειστό] > C[+ηχηρό]) είναι φωνολογικά κανονική στη Σύμη,⁵⁴ και αναμενόμενη και για την Ιθάκη· γι' αυτό είναι επόμενο οι διάλεκτοι αυτοί να έχουν τον τύπο [i(n)da bu] (2ι, 5β), και αυτό δεν σημαίνει πως ο τύπος-βάση στερείται συνδεδετικού ρήματος (/inda n ru/ > /indanru/ > [idabu], και /ti n ru/ > /tinru/ > [tibu]).

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου το /r/ είναι άηχο, και η έκφραση πραγματώνεται ως [inda ru].⁵⁵ Το άηχον του π στο *ίντα που* φαίνεται να λαμβάνει χώρα στο Καστελλόριζο (2β), τη Λέρο (7γ), τη Νίσυρο, την Κύπρο, και την Απείρανθο (2δ). Εφόσον οι τοποθεσίες όπου το /r/ είναι άηχο εξαπλώνονται σε όλα τα νότια νοτιοανατολικά ελληνικά (και παραπέρα), δεν υπάρχει λόγος να το θεωρήσουμε τοπικό φαινόμενο· έχει ανάλογη εξάπλωση με τον ίδιο τον φρασεολογισμό. Και τουλάχιστον στο Καστελλόριζο, όπου τα ηχηρά κλειστά σημειώνονται με σαφήνεια στη γραπτή πηγή, μπορούμε να είμαστε σίγουροι πως έχουμε να κάνουμε πραγματικά με [ru], και όχι [bu]. Τουλάχιστον στο Καστελλόριζο λοιπόν, και ενδεχομένως και στα άλλα νησιά, έχουμε περαιτέρω ανώμαλη φθορά του συνδεδετικού ρήματος που καταλήγει στον μηδενισμό του.

Σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις η έκφραση καταλήγει στη μονολέκτωση, αφού το αρχικό π του *που* ηχηροποιείται λόγω έρρινης συναλοιφής: [timbu] < [ti n ru] < *τι είναι που* στο Λίβισι,⁵⁶ ο Ανδριώτης γράφει τον τύπο ως μία λέξη) (5α) (11 από τα 13 παραδείγματα της έκφρασης στο σώμα κειμένων από εκεί), και [teb: u/tebu] < *τι έν(ι) που* στη Σύμη (5β, 5γ).⁵⁷

54. Α. Μ. Καραναστάσης, «Μερικά συντακτικά φαινόμενα του σωμαϊκού ιδιώματος», *Τα Σωμαϊκά* 2 (1974) 127.

55. Αν το κείμενο έχει γραφεί με ελληνικά γράμματα, χωρίς ιδιαίτερα φωνητικά σύμβολα – όπως έγινε με το (1) – το ηχηρόν ή μη του π δεν φαίνεται. Αλλά όσοι μεταγράφουν κείμενα χωρίς φωνητικά σύμβολα συνήθως αποδίδουν την ηχηροποίηση των κλειστών με ορθογραφική προεργασία, όπως γίνεται και στα νεοελληνικά.

56. Ν. Π. Ανδριώτης, *Το ιδίωμα του Λιβισίου της Λυκίας*, Αθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1961, σ. 87.

57. Ο τύπος δίδεται και ως [ti bu] στη Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, ό.π. Το [tebu] υπέστη και συναλοιφή με επόμενο θα, με αποτέλεσμα το [tiba] (ή [teba];)

(5δ) Ελέαμ μας οι μανάβηδες: τι 'βα τα κάμω τόσα ψάρια; (Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, ό.π., σ. 37)

Αλλά και το *που* από μόνο του παθαίνει τέτοια συναλοιφή στη Σύμη (*που θα* > *βα*), άρα η μονολέκτωση εδώ δεν αφορά αποκλειστικά εκφράσεις με την έννοια «τι», και δεν συνιστά γραμματικοποιητική φθορά του /ti n ru/:

(5ε) Μωρή σαρδέλ-λα βρομερή, με τη δασιά γεφάλη / και πόπλυμα δου βαρελλιού, ποιος είναι *βα* σε πάρει;

Μωρή σαρδέλα βρόμικη, με το σάπιο κεφάλι, και κατακάθια του βαρελλιού, ποιος είναι *που*

- (5α) Ν' αφκουρουθήτι την νύχταν, να δούμουν τι 'μ' βου κάμνει.
Να αφουκραστήτε τη νύχτα, να δούμε τι κάνει. (Λίβισι⁵⁸)
- (5β) Τε b-βου λέητε άλ-λο γομ-μάι;
Τι λέγατε μόλις; (Σύμη⁵⁹)
- (5γ) Άφτηδ-δα τη γοτσάβλαν επήρε do Γαπητάκι; Και τέβου της εφτό-
νεσε;
Αυτήν την κουτσή πήρε ο Αγαπητός; Και τι της ζήλεψε; (Σύμη⁶⁰)
- Αλλά σ' αυτές συγκεκριμένα τις πραγματώσεις του φρασεολογισμού, το αρχικό ερωτηματικό δεν είναι το *ίντα*, αλλά το δυτικοελληνικό *τι*. Το γεγονός αυτό έχει ξεχωριστή σημασία και θα επανέλθω σ' αυτό στην § 4.

3. Γεωγραφικές εξαιρέσεις

Όσα από τα Δωδεκάνησα διοικούνταν από τον 14ο αι. ως τις αρχές του 16ου από τους Ιωαννίτες ιππότες φέρουν εκφράσεις της μορφής *ίντα 'ν' που*, εκτός από τη Ρόδο. Δηλαδή, η Κως, η Νίσυρος, η Τήλος (κατά πάσα πιθανότητα), η Χάλκη, η Σύμη, η Κάλυμνος, η Λέρος και το Καστελλόριζο βρέθηκαν υπό την κυριαρχία των Ιωαννιτών, και παρουσιάζουν σήμερα εκφράσεις μορφής *ίντα 'ν' που*. Τα νησιά που είχαν κοινή εξουσία στο παρελθόν είναι εύλογο να ήταν και σε στενότερη γλωσσική επαφή· άρα η έκφραση μεταδόθηκε από νησί σε νησί χάρη στους Ιωαννίτες, που διευκόλυναν τις επαφές μεταξύ των συγκεκριμένων νησιών, ενώ δυσχέραιναν τις συνδιαλλαγές τους με νησιά έξω από την κυριαρχία τους. Αλλά η ιστορία των υπόλοιπων τριών νησιών παρουσιάζει περιπλοκές.

3.1. Αστυπάλαια

Στην Αστυπάλαια ομιλούνται αναμφισβήτητα νοτιοανατολικά ελληνικά, όπως και στο γειτονικό κυκλαδίτικο νησί Αμοργός. Ενώ η Αμοργός φαίνεται να παρουσιάζει έκφραση μορφής *ίντα 'ν' που*, τα παραδείγματα από την Αμοργό και τη Σχινούσα δεν δείχνουν σημαντική φθορά του συνδετικού ρήματος (η αποβολή του αρχικού φωνήεντός του είναι φωνολογικά ομαλή – βλ. την §2.3):

- (6α) Ποιος την ηξέρει *είντα 'ναι που* παίρνει (Αμοργός⁶¹)
(6β) *Είντα 'ναι βου* λέει; (Σχινούσα⁶²)

θα σε πάρει; (ό.π., σ. 93)

58. Μουσαίου-Μπουγιούκου, ό.π., σ. 38.

59. IANE, χφ. 726, σ. 290.

60. IANE, χφ. 1104, σ. 157.

61. IANE, χφ. 813, σ. 18.

62. IANE, χφ. 802, σ. 54.

Δηλαδή ενώ η Αμοργός συμεριζεται τη νοτιοανατολική τάση προς τις ερωτηματικές δίπτυχες προτάσεις (3α, 3β), η εκεί έκφραση *ίντα 'ναι που* δεν δείχνει συμβατικοποίηση ανάλογη με το *ίντα 'ν' που*.

Κατά τον Dawkins η Αμοργός συγκαταλέγεται γλωσσικά στα Δωδεκάνησα για ιστορικούς λόγους: «Μια αξιοσημείωτη γραμμή διαίρεσης έχω ήδη αναφέρει, αυτήν ανάμεσα στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα – με τα οποία πρέπει σ' αυτήν τη συγκυρία να αριθμήσουμε και το πολιτικά πιο καλότυχο νησί Αμοργό. Τη γραμμή αυτή αναγνωρίζουν όσοι επιστήμονες έχουν ασχοληθεί με το θέμα, με την προσθήκη πως η Κύπρος πάει με τα Δωδεκάνησα. Δεν είναι και πολύ εύκολο να δει κανείς το λόγο για τη διαίρεση αυτή· κάποιο εμπόδιο ανάμεσα σε περιοχές ελεύθερης συνδιαλλαγής πρέπει να επέφερε το ότι οι ιππότες της Ρόδου κατείχαν τα ανατολικά, και το Δουκάτο της Νάξου τα δυτικά νησιά».⁶³

Πάντως ούτε την Αστυπάλαια ούτε την Αμοργό την κατείχαν ποτέ οι Ιωαννίτες. Σε κάποιο στάδιο η Αμοργός όντως ανήκε στο Δουκάτο της Νάξου, όπως ανήκε και η πλειονότητα των Κυκλάδων – αν και στις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης τα δύο νησιά τα κατείχαν αυτόνομες βενετικές οικογένειες: την Αστυπάλαια οι Quirini, την Αμοργό οι Quirini και οι Grimani. Δηλαδή η Αστυπάλαια, ως μη ιωαννιτοκρατούμενη, δεν ήταν γραφτό να αποκτήσει έκφραση μορφής *ίντα 'ναι που*· αλλά δεν υπάρχει λόγος αφενός να εμφανίζεται τέτοια έκφραση στην Αμοργό, έστω και μη συμβατικοποιημένη (6α), και αφετέρου να μην εμφανίζεται και στην Αστυπάλαια. Η φαινομενική απουσία του λοιπόν από την Αστυπάλαια αποτελεί πρόβλημα.

Τυχαίνει να έχουμε εκτεταμένο σώμα σχετικά πρώιμων κειμένων από την Αστυπάλαια, σε τρεις συλλογές. Η πρώτη είναι η συλλογή παραμυθιών του Pio.⁶⁴ Όπως γίνεται σαφές και από μια επιφανειακή ματιά στα κείμενα αυτά, η γλώσσα τους προσεγγίζει την κοινή νεοελληνική, και δεν μπορεί να θεωρηθεί αξιόπιστη μαρτυρία της διαλέκτου. Για παράδειγμα, το τι είναι πιο κοινό παρά το *ίντα* στα κείμενα του Pio από την Αστυπάλαια – κάτι που διαψεύδουν τα άλλα κείμενα που έχουμε από το νησί.

Οι άλλες δύο μαρτυρίες αντίθετα του Dawkins και του Dieterich,⁶⁵ φαίνονται αξιόπιστες καταγραφές της διαλέκτου. Τα κείμενα και για τις δύο εργασίες τα συνέλεξε στην Αστυπάλαια και στην Κω γύρω στο 1900 ο Κώος ερασιτέχνης γλωσσολόγος Ιάκωβος Ζαρράφτης (τα κείμενα από τη

63. Dawkins, «The Dialects ...», ό.π., 33.

64. S. Pio (επιμ.), *Contes populaires grecs*, Κοπεγχάγη, Høst, 1879.

65. R. M. Dawkins (επιμ.), *Forty-Five Stories from the Dodekanese*, Νέα Υόρκη, Arno Press, ²1980· Dieterich, ό.π.

Λέρο τα κατέγραφε «μη ονομασμένος βοηθός».⁶⁶ Τα κείμενα του Ζαρράφτη είναι γνωσίως διαλεκτικά: ο Dieterich μάλιστα βάσισε τη μονογραφία του για τη δωδεκανησιακή διάλεκτο στα κείμενα του Ζαρράφτη. Τα κείμενά του είναι επίσης ευμεγέθη: η συλλογή στο Dawkins πλησιάζει τις 170.000 λέξεις, που συμπεριλαμβάνουν 11 ιστορίες από την Αστυπάλαια, 6 από τη Λέρο, και 28 από την Κω. Και όμως, το *ίντα 'ν'* που δεν το συναντάμε ούτε μια φορά για την Αστυπάλαια στις δύο συλλογές.

Το παράξενο είναι ότι το *ίντα 'ν'* που δεν απαντά ούτε και στα κείμενα από τη Λέρο, και σχεδόν καθόλου στα κώτικα κείμενα – αν και γνωρίζουμε από δεδομένα του ΙΑΝΕ πως ο φρασεολογισμός κυκλοφορεί στα νησιά αυτά. Η έλλειψη αυτή έρχεται σε αντίφαση με τα συχνά παραδείγματα από την Κω στα χφ. του ΙΑΝΕ (έχω βρει δέκα παραδείγματα, από τα οποία τα δύο τα είχε αποδελτιώσει το προσωπικό του Κέντρου), που συμπεριλαμβάνουν και κοινότυπα παραδείγματα όπως το (7α) (χφ. 1265, σ. 10):

(7α) Κά-εσαι και τ-τεβεῶ-ῶ-ιάζ-ζεις γούλ-λες τις μέρες κι εν είπες να πεις ἦνδα μ-που θα φάσιν da παιδιά σου.

Κάθεσαι και τεμπελιάζεις όλες τις μέρες και δεν σκέφτηκες τι θα φάνε τα παιδιά σου. (Καρδάμαινα, Κως)

Τα παραδείγματα από τη Λέρο, αν και είναι μόλις δύο, είναι επίσης κοινότυπα (χφ. 1276, σ. 2):

(7β) *είντα που λέεις;*
τι λες;

Η έκφραση ευδοκιμεί λοιπόν στην Κω, όπως αποδεικνύει το κοινότυπο του (7α): δεν είναι αρχαϊζόν ή εξεζητημένο, αλλά τρέχον μέρος του κώτικου δημώδους λόγου. Αλλά η έκφραση έχει περάσει απαρατήρητη στα κείμενα του Ζαρράφτη, παρότι ήταν Κώος ο ίδιος. Το να πέρασε σε γενικότερη χρήση το *ίντα 'ν'* που κατά τη διάρκεια του 20ού αι. είναι απί-

66. Όσον αφορά την αξιοπιστία του Ζαρράφτη ως γλωσσολόγου, ο Dawkins, ό.π., σ. 525, λέει το εξής: «πρέπει πάντα να δεχόμαστε το ενδεχόμενο κάποιου «συγυρίσματος» του κειμένου, ίσως όχι προς το καλύτερο. Το ότι ο Ζαρράφτης έκανε το παν για να καταγράψει τις λέξεις έτσι όπως λέχθηκαν, δεν μπορεί να το αμφισβητήσουμε. Ως Κώος εκ γενετής, είχε και προσωπική γνώση τουλάχιστον αυτής της μορφής της δωδεκανησιακής ελληνικής, αν και είναι απίθανο να πολυσυνήθιζε να τη μιλά και ο ίδιος. Ορισμένες ασυνέπειες μπορεί κάλλιστα να τις προκάλεσαν οι ομιλητές που ταλαντεύονταν ανάμεσα στους αυστηρά επιχώριους τύπους των λέξεων και τους τύπους που χρησιμοποιούνται σε πιο διαδεδομένα ιδιώματα της ελληνικής. Πάντα υπάρχει και η δυνατότητα δανείων από το διπλανό χωριό ή και από κάποιο άλλο νησί. [...] Η γλώσσα όπως τη γράφει ο Ζαρράφτης περιέχει λίγες λέξεις και φράσεις από το καθαρευουσιάνικο στοιχείο της καθομιλουμένης ελληνικής, αλλά οι λέξεις αυτές είναι σε τόσο κοινή και γενική χρήση που δεν έχουμε καμιά δυσκολία να υποθέσουμε πως ο οποιοσδήποτε παραμυθιάς του χωριού, χειριζόμενος το θέμα του στη γλώσσα που του ήταν η πιο οικεία, θα μπορούσε κάλλιστα να τις έχει εκμεταλλευτεί».

θανο, εφόσον θα οδηγούσε στην αύξηση και όχι στη μείωση της απόστασης της από την κοινή νεοελληνική. Δικαιολογείται λοιπόν καχυποψία για την απουσία του στα κείμενα που κατέγραψε ο Ζαρράφτης στην Κω, άρα και στην Αστυπάλαια. Την απουσία αυτή μπορεί πάντως να την είχε προξενήσει το είδος του λόγου, δηλαδή το *ίντα 'ν' που* να θεωρούνταν κάπως ασύμβατο με τα παραμύθια εκεί, και να το απέφευγαν στο συγκεκριμένο είδος.

3.2. Ρόδος

Η έκφραση *ίντα 'ν' που* απουσιάζει και από τα κείμενα από τη Ρόδο. Τα εξής παραδείγματα εμφανίζονται σε δημοτικά τραγούδια, αλλά μόνα τους δεν αποτελούν πειστικά παραδείγματα μονολέκτωσης, εφόσον δεν δείχνουν αξιόλογη φθορά:⁶⁷

(8α) Υιέ μου τ' *έινε* ποῦπαθες υιέ μου τ' *έινε* ποῦχεις

(8β) Ὡρα καλή σου, μάστορη, τι 'ναι που μαστορεύεις;

Ο τύπος που χρησιμοποιούν ανεξαιρέτως τα ροδίτικα κείμενα που έχω εξετάσει (Γνευτός, Γιαννάκου, Παπαχριστοδούλου) είναι το τι μόνο του. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται και από το ίδιο το άρθρο του Κοντοσόπουλου για το *τι/ίντα*.⁶⁸ Μόνο μία περίπτωση (μαρτυρημένη δύο φορές) έχω βρει στα κείμενα του σώματος κειμένων μου που να δείχνει πραγματικό φρασεολογισμό μονολεκτωθέντα παρομοίως με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα:

(8γ) Με τι 'ναιμ που κάμνεις; λε – ξαι πέρσι βα τάχα.

Μα τι κάνεις; Λέει – και πέρσι εδώ τα 'χα.⁶⁹

(8δ) με τι που κάμνεις; / Και πέρσι εβά τα 'χα.⁷⁰

Τα δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα πως το *τι* αποτελεί όψιμη εισαγωγή στη Ρόδο, που εκτόπισε το πρωιμότερο *ίντα* και ίσως και το *ίντα 'ν' που*. Περιστασιακές ενδείξεις για κάτι τέτοιο μας δίνει η χρήση

67. Π. Γνευτός, *Τραγούδια δημοτικά της Ρόδου*, Ρόδος, Πρίσμα, ²1980, σσ. 355 και 121 αντίστοιχα.

68. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, «La Grèce du *τι* et la Grèce du *έιντα*», ό.π., 51.

69. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Λεξικογραφικά και λαϊκά Ρόδου*, Αθήνα, Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, 1969, σ. 58.

70. Α. Γιαννάκου-Παπανώλη, *Παροιμίες του ροδίτικου λαού*, Αθήνα, Εκδ. Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρόδου, 1993, σ. 128. Πρβ. το παρομοιώδες της κοινής νεοελληνικής «Τι κάνεις;» «Κουκιά σπέρνω». Στη Ρόδο η στιχομυθία αρχίζει ως «Ὡρα καλή» «Κουκιά σπέρνω», και κατά τον Παπαχριστοδούλου συνεχίζεται με το (8γ). Η στιχομυθία, πιθανότατα γλωσσικά απολιθωμένη, δείχνει πως ο φρασεολογισμός *τι 'ναι που* ίσως να κυκλοφορούσε παλαιότερα ευρέως στη Ρόδο – ιδίως καθώς η μετάβαση από το (8γ) στο (8δ), με το συνδετικό ρήμα να εκπίπτει, είναι χαρακτηριστή της δωδεκανησιακής. Αλλά τα τεκμήρια είναι πολύ περιορισμένα για να ισχυριστούμε πως η έκφραση παραμένει σε παραγωγική χρήση, άρα αποτελεί είτε αρχαϊσμό είτε δάνειο από άλλο νησί.

στη βόρεια Ρόδο της αιτιατικής για το έμμεσο αντικείμενο. Πρόκειται για χαρακτηριστικό της βορειοελλαδικής, και ο Tsopanakis έχει εξηγήσει την παρουσία του στη Ρόδο ως εισαγωγή από κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες μετά την Άλωση⁷¹. Αν συνέβη όντως τέτοια μετακίνηση πληθυσμού, θα μπορούσε να είχε επιβάλει και το βορειοελλαδικό (δυτικό) ερωτηματικό στη διάλεκτο του νησιού. (Σε ανακοίνωσή τους στο 2ο Διεθνές Συνέδριο για τις Νεοελληνικές Διαλέκτους και τη Γλωσσική Θεωρία, Μιτυλήνη, Οκτώβριος 2004, οι Ιώ Μανωλέσσου και Σταμάτης Μπέης κάνουν την πιο εύλογη συσχέτιση του βορειοροδίτικου εμμέσου αντικειμένου με τα ελληνικά της Μικράς Ασίας και ιδίως του Λιβισιού. Θα μπορούσε και το τι στη Ρόδο να πήγασε από κει, εφόσον λέγεται και στο Λίβισι).

Τα μεσαιωνικά δεδομένα συνηγορούν στην εικασία ότι το τι είναι επίσακτο στη Ρόδο: γνωρίζουμε πως και το *ίντα* και η μεσαιωνική του παραλλαγή *ίντα* κυκλοφορούσαν γύρω στα 1500 στη Ρόδο, όπως φαίνεται στο ποίημα του Λιμενίτη «Το Θανατικόν της Ρόδου»:⁷²

- (9α) κι οπού κούντρα λέγει του θεού, 'γω ξεύρω ήντα χάνει (Wagner)
και οπού κούντρα λέγει του Θεού, εγώ ξεύρω τ' είν' τά χάνει (Legrand) (Θανατικό, στ. 243)
- (9β) και δεν εγειρέτ' απ' αυτά να του πη τ' ήντα τούτα (Wagner)
και δεν εγειρείται απ' αυτά να του πη είντα τούτα (Legrand) (Θανατικό, στ. 252)
- (9γ) Και τέτοιος να νεν άνθρωπος πενήντα ή εξήντα, / δεν λείπει καταδίκασις και ξάφες το δια ήντα, / διατί θωρεί τον ήλιον και πα να βασιλέψη· (Wagner)
Και τέτοιος να 'ναιν άνθρωπος πενήντα ή εξήντα, / δεν λείπει καταδίκασις κ' εξάφες το δια είντα, / διατί θωρεί τον ήλιον και πα να βασιλέψη (Legrand) (Θανατικό, στ. 396-398)⁷³

Δεν είναι δυνατόν το κέντρο της Δωδεκανήσου και προμαχώνας των Ιωαννιτών να εμμένει σε αρχαισμό με το τι, ενόσω η περιφέρεια παρου-

71. A. G. Tsopanakis, *La Phonétique des parlers de Rhodes*, Αθήνα 1940, σ. μς'.

72. Dieterich, ό.π., σ. 120. Εμμανουήλ Λιμενίτη-Γεωργιλιά, «Το Θανατικόν της Ρόδου», στο W. Wagner (εκδ.), *Carmina Graeca medii aevi*, Λειψία, Teubner, 1874, σσ. 32-52 (= Wagner), και στο E. Legrand (εκδ.), *Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. 1, Παρίσι, Maisonneuve, 1880, σσ. 203-235 (= Legrand).

73. Υπάρχει πιθανότητα ο Λιμενίτης να χρησιμοποίησε στο ποίημά του κάποια νοτιοανατολική ποιητική κοινή που να διέφερε από τα ροδίτικα: αλλά θεωρώ τη διάκριση εξεζητημένη. Ας τονίσω πως το συνήθες ερωτηματικό στο Λιμενίτη παραμένει το τι, και τα παραδείγματα που επικαλείται ο Dieterich (9α, 9β) δεν παρουσιάζουν πάγια μονολέκτωση. (Το 9β ιδίως φαίνεται συγκεχυμένο.) Από την άλλη το (9γ), που χρησιμοποιεί το ερωτηματικό *δια* *ίντα* δίπλα στο αιτιολογικό *διατί* (πρβ. κρητικό *γιάδα*, *γιάιδα* < για *ίδα*, δωδεκανησιακό *γιάντα* < για *ίντα*) τέτοια ακριβώς εξέλιξη προμηνύει, έστω και αν το *δια* *ίντα* εμφανίζεται εδώ χάρη της ομοιοκαταληξίας.

οίαζε τους νεοτερισμούς *ίντα* και μετέπειτα *ίντα 'ν' που*: οι μητροπόλεις δεν αμελούν τους γλωσσικούς νεοτερισμούς αλλά τους προωθούν.⁷⁴ Μπορούμε λοιπόν να εξηγήσουμε το φαινομενικά αρχαϊκό τι της Ρόδου ως νεοτερισμό, όψιμη εισαγωγή που εκτόπισε το *ίντα* – και μάλλον και το *ίντα 'ν' που*, που είχε ήδη γίνει χαρακτηριστικό της ευρύτερης περιοχής.

3.3. Κάσος και Κάρπαθος

Τα υπόλοιπα νησιά των Δωδεκανήσων, η Κάσος και η Κάρπαθος, παρουσιάζουν πιο περίπλοκο ιστορικό ως προς τις εκφράσεις τους για το «τι». Εν πρώτοις, έκφραση μορφής *ίντα 'ν'* που απουσιάζει πλήρως από την Κάσο: από τις περίπου 80.000 λέξεις στη συλλογή παραμυθιών του Σοφού, το μόνο ίχνος κάτι ανάλογου είναι το εξής λογότυπο επιφώνημα – που σίγουρα δεν συνιστά τεκμήριο μονολέκτωσης, και δεν εμφανίζει καμία φθορά:

(10) *Τίαν είναι που σασατίζεις ατουά, κόρη μου;*

*Τι είναι που τσακίζεις εκεί, κόρη μου;*⁷⁵

Η Κάσος και η Κάρπαθος δεν γνώρισαν μακροχρόνια κυριαρχία από τους Ιωαννίτες. Ενώ οι Ιωαννίτες και οι Γενουάτες κυριάρχησαν στην Κάρπαθο για μικρά χρονικά διαστήματα, το νησί παρέμεινε ως επί το πλείστον υπό βενετική κυριαρχία, από το 1204 μέχρι το 1538. Ιστορικά δηλαδή η Κάρπαθος και η Κάσος είχαν την ίδια μοίρα με την Κρήτη. Αλλά μολονότι η Κάσος απέχει μόλις 55 χλμ. από την Κρήτη, η διάλεκτός της είναι σαφώς νοτιοανατολική· και παρά κάποιες λεκτικές και συντακτικές ομοιότητες, δεν μοιάζει ιδιαίτερα με τα κρητικά.

Από την Κάσο απουσιάζει όχι μόνο το *ίντα 'ν' που*, αλλά και ο προκάτοχός του, το ίδιο το *ίντα*: και αυτό δεν αποτελεί σύμπτωση. Μοναδική εξαίρεση στην εκτενή συλλογή του Σοφού το εξής, που μάλλον είναι εισαγόμενο, μαζί με το ίδιο το παραμύθι, από την Κρήτη:

(11) (Ο γέρος προς το παντελόνι του στη στεγνώστρα) *Ίντα πάεις τσι έρκεσαι, που αύριο θα χέζεσαι;*⁷⁶

Το ονοματικό ερωτηματικό της Κάσου δεν είναι καν το *τι* (κάτι που δεν φαίνεται να πρόσεξαν οι γλωσσολόγοι μέχρι τώρα),⁷⁷ αλλά το *τίαν*:

74. Αν και όπως προειδοποιούν οι J. K. Chambers – P. Trudgill, *Dialectology*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1980, σσ. 183-184, τέτοιοι ισχυρισμοί σκιαγραφούν μόνο γενικές τάσεις και όχι αμετάκλητους νόμους.

75. Α. Μ. Σοφός, *Τα λαογραφικά της Κάσου Γ': Παραμύθια*, Αθήνα 1987, σ. 23.

76. Ό.π., σ. 156.

77. Ο λεπτομερής χάρτης της κατανομής του *ίντα* από τον Κοντοσόπουλο (Tarabout, ό.π., σ. 309) αφήνει την Κάσο λευκή – κάτι που φαίνεται να αναγνωρίζει πως στην Κάσο λέγεται το *τι* αντί το *ίντα*. Αλλά ο χάρτης παρουσιάζει προβλήματα: αποδίδει σε ολόκληρη την Κάρπαθο το *τά* ως έκφραση του «τι» (κάτι που ισχύει μόνο για την Έλυμπο). Σωστά

αν αγνοήσει κανείς τις μετρημένες ονοματικές του χρήσεις στα κείμενα του Σοφού, το τι στην Κάσο χρησιμοποιείται μόνο ως επιθετικό ερωτηματικό. Η κατανομή του αιτιολογικού συνδέσμου στην Κάσο είναι παρόμοια, και ακολουθεί το πρότυπο της κρητικής:

	Όνομα	Επίθετο	Αιτιολ. Ερωτημ.	Αιτιολ. Σύνδεσμ.
Κοινή Νεοελλ.	τι	τι	γιατί	γιατι (άτονο)
Κρήτη	ίδα	ίδα	γιαάδα	γιατι
Κάσος	τίαν	τι	γιατίαν	γιατι
Κάρπαθος	ίντα	ίντα	γιαάντα	γιαντα

3.3.1. Ετυμολογία του τίαν

Το τίαν αποτελεί καινούργιο στοιχείο, και προφανώς δεν έχει άμεση σχέση με το ίντα. Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος⁷⁸ έχει εξηγήσει το τίαν ως παράγωγο του αρχαίου τινά· συγκεκριμένα, ταυτίζει το κεντρικό καρπαθιώτικο τίαν με το ελυμπιώτικο τίνα, και δίδει στην ελυμπιώτικη λέξη την ετυμολογική πρωτιά. (Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος αναφέρεται μόνο στην Κάρπαθο, αλλά τα συμπεράσματά του προφανώς ισχύουν και για την Κάσο.) Η παραγωγή τίαν «τι;» < *τίαν < τινά «ποιον;» φαίνεται παράξενη, αλλά αποδεικνύεται βάσιμη:

- (1) Ο τονισμός των ερωτηματικών του «τι» ανεβαίνει στην παραλήγουσα καθολικά στα νεοελληνικά· έτσι, αρχαία τινός, κοινά νεοελληνικά τίνος, ελυμπιώτικα τίνος, υπόλοιπα καρπαθιώτικα τίος.
- (2) Η υπαίρεση του διαφωνηεντικού ν σπανίζει στην Κάρπαθο, αλλά συμβαίνει εκτός Ελύμπου με τις αντωνυμίες: τίος < τίνος, καένας < κανένας – άρα υπάρχει προηγούμενο για να συμβεί και με το τινά. Ο Μηνάς⁷⁹ το δικαιολογεί ως απλολογία του /n/ σε φράσεις σαν το τιναν είν' /tinanin/ > /tianin/· στην ίδια απλολογία αποδίδει και το τίος (τίνος είναι > τίος είναι). Η απλολογία που προτείνει ο Μηνάς είναι πειστική, και παραλληλίζει αρκετές άλλες ανομοιωτικές πτώσεις που αναφέρει στην Κάρπαθο, όλες εκτός Ελύμπου.⁸⁰

αφήνει λευκά (μη-ίντα) τα νησιά Σαρία (ακατοίχτη, αν και έχουν εκεί χτήματα ελυμπιώτες), Σύμη (που χρησιμοποιεί φρασεολογισμό βασισμένο στο τι) και Τήλο (για την οποία έχουμε ανεπαρκή δεδομένα), αλλά κάνει λάθος που αφήνει λευκά και την Κω με τη Νίσυρο (και τα δύο νησιά του ίντα.)

78. Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος (επιμ.), *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, Αθήνα, Χαλκίopoulos, 1928, σ. 18.

79. Κ. Μηνάς, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Καρπάθου*, Ρόδος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου - Παγκαρπαθιακός Σύλλογος Ρόδου, 2002, σσ. 88-89, 90.

80. *καυωμένος > καυωμένος, από πάνω > αυπάνω, κείτεται > τσείεται*, ιταλ. *maneg-*

- (3) Στις περισσότερες νεοελληνικές διαλέκτους το έμφυχο *τίς* της αρχαίας έχει αντικατασταθεί από το *ποιος* (το οποίο στην υπόλοιπη Κάρπαθο μεταβαίνει σε *μτσ(οι)ος*), και το *τι* περιορίζεται στα άψυχα· αλλά στον Έλυμπο διατηρείται το *τίς* στο ουδέτερο γένος, και στο αρσενικό πλην της αιτιατικής.⁸¹

	Αρχαίο			Έλυμπος			Υπόλοιπη Κάρπαθος		
	Αρσ.	Θηλ.	Ουδ.	Αρσ.	Θηλ.	Ουδ.	Αρσ.	Θηλ.	Ουδ.
Όνομ.	τίς	τίς	τί	τις	ποιά	τίνα	μτσος	μτσα	μτσον, τίαν
Γεν.	τινός	τινός	τινός	τίνος	ποιάς	τίνος	μτσανού, τίος	μτσας	μτσανού
Αιτ.	τινά	τινά	τί	ποιόν	ποιάν	τίνα	μτσον	μτσαν	μτσον

Αρσενική αιτιατική *τίαν* θα μπορούσε να είχε επιβιώσει για κάποιο διάστημα στον Έλυμπο, αλλά και στο υπόλοιπο νησί, ώστε να μετεξελιχθεί στο **τίαν* > *τίαν*.

- (4) Τέλος, η νοτιοανατολική ελληνική χαρακτηρίζεται από την αναλογική εξάπλωση του τελικού *ν* σε λέξεις όπου απουσίαζε στα αρχαία· αυτό δικαιολογεί και την εξέλιξη *τίνα* > **τίαν* > *τίαν* (αναλόγως με το *μτσον* < *ποιόν*). Δηλαδή το *τίαν* μπορεί να μην παράγεται καν από κάποιο αμάρτυρο έμφυχο αιτιατικό **τίαν*, αλλά από το άψυχο ονομαστικό *τίνα* που συνεχίζει να χρησιμοποιείται στον Έλυμπο.

Η εξέλιξη λοιπόν θα έλαβε χώρα ως εξής: η Κάρπαθος και η Κάσος διατήρησαν αρχαϊκό κλιτικό παράδειγμα των ερωτηματικών, παρόμοιο με αυτό της αρχαίας. Μια πιθανότητα είναι η έμφυχη αιτιατική να γενικεύτηκε προς την άψυχη – παρότι τα αντικείμενα είναι πιο συχνά άψυχα παρά έμφυχα, κατά την ιεραρχία των εμφύχων.⁸² Αλλά και το ότι το αιτιατικό έμφυχο **τίνα* δεν επιβιώνει στην Κάρπαθο καθιστά αμφίβολο το ενδεχόμενο σύμφυρσής του με το *τι*. Η άλλη πιθανότητα είναι το *τίς* από τον ουδέτερο πληθυντικού (αρχ. *τινά*) να γενικεύτηκε προς τον ουδέτερο ενικού.⁸³ Μια τέτοια εξέλιξη έχει σποραδικά προηγούμενα στις νεοελλη-

giare > *μανιτζέρομαι* > *μαϊντζέρομαι* «χρησιμοποιώ», *κρατώ το* > *κραώ το* – το τελευταίο ιδιαίτερα πειστικό, εάν χωρίς το κλιτικό το ρήμα παραμένει *κρατώ*.

81. Ό.π., σ. 151· του ίδιου, *Τα ιδιώματα της Καρπάθου*, Αθήνα, Κλαπάκης, 1970, σ. 98· επίσης βλ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σσ. 161, 167.

82. B. Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1981, σ. 121.

83. Ο Μηνάς (*Τα ιδιώματα της Καρπάθου*, ό.π., σ. 98) χαρακτηρίζει το *τίαν* ουδέτερο πληθυντικού, κάτι που θα σήμαινε πως δεν μεσολάβησε καν γενίκευση από τον πληθυντικό στον ενικό. Αλλά στην Κάσο το *τίαν* είναι ο γενικός τύπος· και μου φαίνεται παράξενο να χαρακτηριστεί ο καρπαθιώτικος τύπος πληθυντικός σε προτάσεις όπως το (14α), ή όπου έχει την έννοια «γιατί» (Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 247: *Α πες μου τία το 'αλες σήμερα το καπάσι, «αχ πες μου τι το 'βαλες σήμερα το καπέλο*). Δεν βλέπω δηλαδή λόγο να τεθεί

νικές διαλέκτους: πρβ. τον σημασιολογικά κενό αιτιατικό πληθυντικό ουδέτερο βραχύ τύπο της προσωπικής αντωνυμίας τα στην Καππαδοκία, π.χ. *jo βουά μες τα*; «δεν μας το πουλάς;»),⁸⁴ αλλά και την ίδια την ετυμολογία του *ίντα* < *τι έινι τα*. Όποια και να ήταν η πορεία του, το *τινά κατέληξε σε εν γένει άψυχο ερωτηματικό. Η συνέχεια ήταν κανονική: *τινάν, κατ' αναλογία με την ουδέτερη ονομαστική (*ποιον* > *μτσον*) ή την (παλαιότερη) αρσενική αιτιατική: *τιναν, κατ' αναλογία με το *τίνος* και *τίαν*, κατ' αναλογία με το *τίος*, εκτός Ελύμπου.

Εναλλακτική ετυμολογία θα ήταν το *τίαν* < *τι άν*, με το αρχαίο υποθετικό μόριο: πρβ. *όταν* < *ότε άν*, *σαν* < *ώς άν*, *καν* < *καί άν*. Ο συνδυασμός *τι άν* ήταν αρκετά συχνός στα αρχαία: 2594 από τις 122.130 εμφανίσεις του *τί* στο τρέχον σώμα κειμένων του *Thesaurus Linguae Graecae* (Σεπτέμβριος 2003). Θα μπορούσε το *τι άν* σε υποθετικές συγκεκριμένα προτάσεις να είχε γενικευθεί στο εν γένει άψυχο ερωτηματικό. Αυτό θα εξηγούσε και τη διαφορά ανάμεσα στο όνομα *τίαν* και το επίθετο *τι*, εφόσον ο συνδυασμός *τι άν* θα προέκυπτε πιο συχνά σε ονοματικές παρά σε επιθετικές ερωτήσεις.⁸⁵

Τη διαφορά αυτή του *τίαν* και του *τι* δεν βλέπω να την επεξηγεί η πρώτη ετυμολογία. Τα επίθετα υποκύπτουν στις ίδιες αναλογίες κλίσης που έθεσα και για τα ουσιαστικά με το *τινά*. Δεν βλέπω λοιπόν σαφή λόγο είτε για τη γενίκευση πληθυντικού σε ενικό ή αρσενικού σε ουδέτερο είτε για την προσκόλληση του ουδέτερου -ν να ίσχυαν μόνο για το ουσιαστικό *τι*, και να άφηναν αδιάφορο το επίθετο – ιδίως όταν η διαφοροποίηση κατά αριθμό είναι συχνότερη για το επίθετο *τι* παρά για το όνομα. Από την άλλη μεριά, μια ετυμολογία με βάση το *τι άν* δεν εξηγεί ικανοποιητικά το ελυμπιώτικο *τίνα*, που θα έπρεπε τότε να θεωρηθεί είτε ανεξάρτητη μονολέκτωση του *τι να*, είτε επιχώριο έκτυπο στη νεοελληνική του *τί άν* ως *τίνα*.

Ούτε η μία ούτε η άλλη ετυμολογία δεν είναι λοιπόν άμεμπτη, και δεν μπορώ σ' αυτό το στάδιο να υιοθετήσω κάποια από τις δύο.⁸⁶ Πάντως το

διαφορά αριθμού ανάμεσα στο *τι* και στο *τίαν* στην νοτιότερη Κάρπαθο.

84. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, ό.π., σ. 172.

85. Π.χ. Ισοκράτη, *Τραπεζιτικός* 23: *Τί άν ύμίν τὰ πολλὰ λέγοιμι, ὦ ἄνδρες δικασταί;* Αλλά πρβ. Ισοκράτη, *Φίλιππος* 35: *καί σκεπτέον τί άν αγαθόν αὐτάς ἐργασάμενος φανείης ἄξια καί σαυτοῦ καί τῶν ἐκείναις πεπραγμένων πεποιηκῶς.*

86. Υπάρχει και τρίτη πιθανότητα, να αποδίδεται το *τίαν* στο νεοελληνικό ισοδύναμο του *τί άν*, το *τι να*. Το *τίνα* μαρτυρείται στην Κάρπαθο, και το να εμφανίζεται μόνο στο τέλος της ονομαστικής φράσης, άρα όχι μετά από επίθετο. Αλλά τότε θα όφειλε κανείς να εξηγήσει τη μεταβολή *τίνα* > *τίαν*, τη στιγμή που το ίδιο το να δεν έχει ευφωνική παραλλαγή ναν στην Κάσο, όπως την έχει π.χ. στην Πελοπόννησο – παρότι έχει τέτοια παραλλαγή στην Κάσο το εξίσου εύχηστο *είναι(ν)*. Άρα η λύση αυτή χλωαίνει.

τίαν, και το ανάλογο τίνα, είναι σαφώς αρχαϊζουσες λέξεις, που αντιστάθηκαν στη διείσδυση του *ίντα* στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα: δεν έχουμε να κάνουμε με πρόσφατη εισαγωγή, όπως διαφαίνεται στο ροδίτικο *τι*. (Το *τίαν* θα μπορούσε να αναχθεί σε δίπτυχο τύπου *ίντα* μόνο με δυσκολία – π.χ. *τι ήταν τα* > **τίταντα* > **τίταν κατ' απλολογίαν* > *τίαν* με ανομοιωτική πτώση – κάτι που δε βλέπω λόγο να γίνει.) Επίσης είναι φανερό και με τις δύο εκδοχές πως βασική μορφή του ερωτηματικού είναι το *τίαν*, και όχι το *τία*.

Φαινομενικά, η φωνολογική συμπεριφορά του *τίαν* στην Κάσο δείχνει το αντίθετο – πως βασική του μορφή είναι το *τία*. Οι κλιτικές λειτουργικές λέξεις που λήγουν σε *ν* στην Κάσο – συμπεριλαμβανομένου και του *αν* – προκαλούν διπλασιασμό επομένου συμφώνου: *τον βοσκό* > *τοβ βοσκό*, *αν παίζει* > *απ παίζει*, (δ)εν παίζω > *επ παίζω*.⁸⁷ Το *τίαν* δεν συμπεριφέρεται έτσι: πάντα είναι *τία* πριν από σύμφωνο, και *τίαν* πριν από φωνήεν:

(12α) *τίαν* είναι μαθές αυτό, ελώσα μαθές πούετα, *τίαν* έκαμα;
τι είναι άραγε αυτό, πιάστηκα μήπως κάπου, τι έκανα;⁸⁸

(12β) Ω μάνα μου, *τία* πάεις να κάμεις;⁸⁹

Όμως η συμπεριφορά αυτή είναι συμβατή με έναν τύπο-βάση *τίαν*, διότι έτσι ακριβώς συμπεριφέρονται στην Κάσο οι αυτόνομες λέξεις που λήγουν σε *ν*:⁹⁰ *των δρόμων τα χωράφια* > *τωδ δρόμω τα χωράφτσα*, *επήγαν να χωστούν αποπίσω από τον τοίχο* > *επήα να χωστούν αποπίσω από τοτ τοίχο*. Κανονικά το *τίαν* θα έπρεπε να θεωρηθεί λειτουργική λέξη, όντας αντωνυμία· αλλά ως δυσύλλαβο (σε αντίθεση με τα συνηθισμένα λειτουργικά κλιτικά) και ως ερωτηματικό (άρα τονισμένο), επόμενο είναι το *τίαν* να συμπεριφέρεται φωνολογικά περισσότερο σαν το *δρόμων* και το *χωστούν* παρά σαν το *δεν* ή το *αν*.⁹¹

3.3.2. Ετυμολογία του *τά(ν)*

Εάν η Κάρπαθος έχει έκφραση παρόμοια με το *ίντα 'ν' που*, όπως δηλώνει ο Κοντοσόπουλος, τότε δεν υπάρχει λόγος να μην έχει και η Κάσος:

87. Σοφός, ό.π., σ. κβ'.

88. Ό.π., σ. 2.

89. Ό.π., σ. 10.

90. Ό.π., σ. κγ'.

91. Υπάρχουν σπάνιες εξαιρέσεις στο σώμα κειμένων, όπως δείχνει το εξής ζεύγος, όπου το *τίαν* προηγείται του *θα*: το *τίαν* συμπεριφέρεται ως αυτόνομη λέξη στο (12γ), με φωνολογικά εξαρτημένο διπλασιασμό – αλλά ως λειτουργική λέξη στο (12δ), με υποχρεωτικό διπλασιασμό. Η εναλλαγή αυτή (με την προϋπόθεση πάντα ότι η μεταγραφή είναι εδώ αξιόπιστη) δείχνει πως η μορφολογική ταξινόμηση του *τίαν* στην Κάσο παραμένει ρευστή.

(12γ) Εγώ θα σου πω *τία* θα κάμεις. (ό.π., σ. 3)

(12δ) Ξέρεις *τίαθ* θα κάμεις τώρα, της λέει η δασκάλα της; (ό.π., σ. 12)

τα δυο νησιά σχηματίζουν φυσική ομάδα. Εφόσον όμως στην Κάσο λείπει τέτοια έκφραση, γεννάται το εύλογο ερώτημα αν όντως το έχει η Κάρπαθος. Οι μόνες εκφράσεις αποδελτιωμένες στο ΙΑΝΕ ως χρήσεις στην Κάρπαθο αντιστοιχες του *ίντα 'ν' που* είναι οι εξής:

(13α) ώρα καλή σου (β)ασιληά, και τι 'ν' απόυ με θέλεις;⁹²

(13β) Βρε, τ' απ-πού κάμνεις;⁹³ (Έλυμπος)

Προφανώς ούτε στην Κάρπαθο έχουμε να κάνουμε με το *ίντα*:⁹⁴ οι τύποι αυτοί φαίνονται να βασιζονται στο δυτικοελληνικό ερωτηματικό *τι*. Αλλά ο Κοντοσόπουλος⁹⁵ αναφέρει πως το καρπαθιώτικο ερωτηματικό είναι το *τά*, παραλλαγή του *ίντα*: το ίδιο ισχυρίζεται και ο Tarabout.⁹⁶ Τι συμβαίνει λοιπόν;

Έχω εξετάσει τα δημοτικά τραγούδια στον Μιχαηλίδη-Νουάρο, που συγκεντρώθηκαν κυρίως σε δύο από τις τέσσερις διαλεκτικές ζώνες που όρισε ο λαογράφος: κεντρική (Πυλές, Βολάδα, Απέρι, Όθος) και βορειότατη (Έλυμπος). Η κύρια διαίρεση στο νησί είναι ανάμεσα στην αρχαιοπινή διάλεκτο της Ελύμπου και το υπόλοιπο νησί. Στην κεντρική Κάρπαθο, τα ονοματικά ερωτηματικά είναι το *τι* (14 φορές) και το κασιώτικο *τίαν* (8 φορές) (14α).⁹⁷ (Όπως και στην Κάσο, η επιθετική μορφή είναι το *τι*: 7 φορές.) Υπάρχει ένα μόνο παράδειγμα φρασεολογισμού μορφής *ίντα 'ν' που* βασισμένου στο *τίαν* (14β), αλλά ήδη έχει υποστεί μονολέκτωση αρκετή ώστε να αποκοπεί το σύμφωνο του συνδετικού ρήματος. Και αυτό από μόνο του συνιστά ήδη διαφορά του καρπαθιώτικου *τίαν* από το κασιώτικο (*είν' που* > *εί' που* αντί *είπ' που*).⁹⁸

(14α) Ώχου τσαι *τίαν* ήθελα 'σε τούτα α τα μέρη, / που 'ναι το χώμα ζουαστό τσ' η πέτρα μοιρασμένη.

Αχ και *τι* ήθελα σε τούτα δω τα μέρη, που 'ναι το χώμα ζυγιστό και η πέτρα μοιρασμένη. (σ. 223· Κεντρική Κάρπαθος)

(14β) Ω παλλαρή μου τσεφαλή, *τι αν εί'* που μου κάνεις, / τσαι παρά τρίχαν ήλειψε 'ς τον Άη να με 'άλης.

92. Μιχαηλίδης-Νουάρος, σ. 152.

93. ΙΑΝΕ χφ. 804, σ. 258.

94. Όπως και με την Κάσο, υπάρχει μια εξαίρεση στο σώμα κεμένων όπου χρησιμοποιείται το *ίντα* (Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 59), αλλά ο ίδιος ο Μιχαηλίδης-Νουάρος σημειώνει πως το συγκεκριμένο τραγούδι εισήχθη από την Κρήτη.

95. Κοντοσόπουλος, «La Grèce du *τι* et la Grèce du *είντα*», ό.π., 151.

96. Tarabout, ό.π., σ. 301.

97. Η μόνη περίπτωση άψυχου ερωτηματικού που αναφέρεται από τη νότια Κάρπαθο (σ. 298) είναι το *τίαν* – επόμενο, αφού η νότια Κάρπαθος είναι πλησιέστερη στην Κάσο, που χρησιμοποιεί το *τίαν* αποκλειστικά.

98. Στις μεταγραφές του Μιχαηλίδη-Νουάρου τα πλάγια στοιχεία φωνούνται ως εξής: ζ = [z], χ = [k] (και όχι το αναμενόμενο [c]), λλ = [l:], νν = [n:], σσ = [ts], ττ = [t:].

Ω παλαβό μου κεφάλι, τι μου κάνεις, και παρά τρίχα έλειψε στον Άδη να με βάλεις. (σ. 299· Απέρι)

Στην Έλυμπο όμως το πιο συχνό ερωτηματικό είναι το τι (48 φορές), που το ακολουθεί το τίνα (9 φορές – η μία επιθετική), και μία φορά το τίαν.⁹⁹ Τέσσερις ή πέντε φορές εμφανίζεται άλλο ερωτηματικό – το τά του Κοντοσόπουλου· οι τρεις από αυτές εμφανίζονται σε παραλλαγές του ενός τραγουδιού. Δηλαδή πέρα από το κοινό τι, η Έλυμπος έχει δύο άψυχα ερωτηματικά, το τίνα και το τά· αυτό αναφέρει και ο Μηνάς,¹⁰⁰ με την κρίσιμη διαφορά πως το τελευταίο το δίδει ως τάν.¹⁰¹

Τα παραδείγματα του τά στο Μιχαηλίδη-Νουάρο έχουν ως εξής:

- (15α) και το παιίτ της τη ρωτά «μάννα, τάθ θα το κάμεις;»
και το παιδί της τη ρωτά «Μάνα, τι θα το κάνεις;» (σ. 46· Έλυμπος, καταγραφή Δημοσθένη Χαβιαρά)
- (15β) Κι' ο γυιός της Γιάννης τη ρωτά «Μάννα μου τάτ το κάμεις;»
Και ο γιος της Γιάννης τη ρωτά «Μάνα μου τι το κάνεις;» (σ. 47· Έλυμπος, καταγραφή Δημοσθένη Χαβιαρά)
- (15γ) Κι' ο γυιός της την ερώτηξε «Μάννα, τά θα το κάμεις;»
Και ο γιος της τη ρώτησε «Μάνα, τι θα το κάνεις;» (σ. 49· Έλυμπος, καταγραφή Εμμανουήλ Μανωλακάκη)
- (15δ) Τημ μάννατ του συχορωτά: Τάτ τα φορεί τα μαύρα;
Τη μάνα του συχορωτά: Τι τα φορεί τα μαύρα; (σ. 56· Έλυμπος)
- (15ε) κ' εγώ προέλλω και θωρώ τηθ θάλασσα τα κάμνει, / αν απροέλλω κάτεργα κι αφ φαίνουττα καράβια.
και εγώ ξεπροβαίνω και κοιτάζω τι κάνει η θάλασσα, αν προβάλλουν κάτεργα και αν φαίνονται καράβια. (σ. 145· Έλυμπος)¹⁰²

Το τά εμφανίζεται και στο (13β):

- (13β) Βρε, τ' απ-πού κάμεις;¹⁰³ (Έλυμπος)

99. Το τραγούδι που περιέχει το τίαν (Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 61) είναι μάλλον επείσακτο, και περιέχει και το είντα· ο Μιχαηλίδης-Νουάρος είναι σίγουρος πως προέρχεται από την Κρήτη, και η διείσδυση του τίαν ίσως να δεικνύει μετάδοση μέσω της νοτιότερης Καρπάθου.

100. Μηνάς, *Τα ιδιώματα...*, ό.π., σ. 98, και *Τα γλωσσικά ιδιώματα...*, ό.π., σ. 151.

101. Ο Μηνάς (*Τα γλωσσικά ιδιώματα...*, ό.π., σ. 151) τονίζει το τά(ν) στο μονοτονικό του κείμενο, κατά τη γνωστή αρχή του τονισμού των λειτουργικών μονοσυλλάβων με προτασικό τόνο, για να διαφοροποιηθούν από ομόηχα άτονα – εδώ το άρθρο και το κλιτικό τα (πρβ. πού-που, πώς-πως, ή-η). Ακολουθώ την αρχή αυτή και στο κείμενό μου.

102. Το (15γ) είναι αμφίσημο, γιατί το τά μπορεί να είναι και αναφορικό, «αυτά που κάνει η θάλασσα». Γι' αυτό βασίζομαι στα άλλα παραδείγματα στην επιχειρηματολογία μου.

103. ΙΑΝΕ, χφ. 804, σ. 258.

Ο συλλέκτης του κειμένου του (13β) υπέθεσε πως πρόκειται για [t ar:u] < /ti aru/ < τι (είναι) (α)πού· αλλά το διπλό σύμφωνο στο απ-πού δεν εξηγείται έτσι, αφού το όπου ποτέ δεν έφερε διπλό σύμφωνο. Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη το έρρινο σύμφωνο του συνδεδετικού ρήματος, ο διπλασιασμός πάλι δεν στέκει: το τι 'ν' απού δεν μπορεί κανονικά να οδηγήσει σε διπλό σύμφωνο, και το τι 'ν' που παράγει τον τύπο *[tɪp:u], όχι το [tar:u]. Ο μόνος τρόπος να εξηγήσουμε το διπλό σύμφωνο είναι να το αναγάγουμε στο τά, ως όρο σε δίπτυχη πρόταση με επόμενο συνδεδετικό ρήμα: τα 'ν' που /ta n ru/ > [ta r ru].

Αλλά θα ήταν απρόσμενο το τά να παράγεται από το ίντα. Όταν το τι είναι τα υπέστη μονολέκτωση, το οδοντικό κλειστό αποχητροποιήθηκε κανονικά (/ti n ta/ > [(t)inda]), και μια αχητροποίηση του [d] στο i:[inda] > [ta] δεν ευσταθεί ως φωνολογική φθορά.¹⁰⁴ Ούτε μαρτυρείται ομαλή αχητροποίηση στην Κάρπαθο. Το τα λοιπόν δεν μπορεί να αποτελεί παράγωγο του ίντα. Τα παραδείγματα (15α, β, δ) δείχνουν τι συνέβη: ο διπλασιασμός του συμφώνου εκεί εξηγείται μόνο ως [taθ θa] < /tan θa/, [tat to] < /tan to/, [tat ta] < /tan ta/. Άρα η βασική μορφή του ερωτηματικού δεν είναι το τά, αλλά το τάν. Και ως τάν αναφέρει την αντωνυμία και ο Μηνάς.¹⁰⁵ Για το τάν ως ερωτηματικό έχουμε απλή εξήγηση: παράγεται όχι από το ίντα (για το οποίο το τελικό ν είναι ξένο), αλλά από το τίαν. Είχαμε δηλαδή διάσπαση (split) του αρχικού τίαν σε τονούμενο ʹtían, που έμεινε ως είχε, και άτονο /tían/ > [tjan] > [tan] > /ta(n) .

Για να ευσταθεί μια παραγωγή /tían/ > [tjan] > [tan], χρειάζομαστε ενδείξεις συγκοπής του [j] στην Έλυμπο, ιδίως πριν από το ʹa. Τέτοιες ενδείξεις υπάρχουν: πέρα από το /mia/ > [mja] > [ma] «μία», στον στίχο «Και μα Λαμπρή, μα Κυριακή, πισήμα ην ημέρα»,¹⁰⁶ ο Μηνάς δίδει επι-

104. Σύγκρινε το ποντιακό ντο [ndo] «τι» < *tínto < τι έν το, το παλαιοαθηναϊκό και ανδριώτικο da «τι», και το κρητικό (άτονο) da, da «εναντιωματικό μόριο». Και στις τρεις περιπτώσεις, παρότι η λέξη έχει γίνει πάγκοινη (και στην Κρήτη άτονη), η φωνολογική φθορά έχει αποβάλει μεν το αρχικό φωνήεν, αλλά δεν έχει αχητροποιήσει και το οδοντικό. Θα μπορούσε να θεωρηθεί το ίντα > τά συγκοπή στο φωνηματικό επίπεδο: /inta/ [inda] > /nta/ [nda] > /ta/ [ta]. Τέτοια ανάλυση τη θεωρώ υπέρ το δέον αφηρημένη.

105. Την καταγραφή τά θα αντί τάθ θα στο (15γ) δεν μπορώ να την εξηγήσω παρά ως λάθος. Ο Μιχαηλίδης-Νουάρος επενέβη συστηματικά στη γλωσσική μορφή των τραγουδιών στη συλλογή του (σ. 25: «κατά την ανατύπωση των ήδη υπό διαφόρων συλλογών εκδεδωμένων ασμάτων ουδεμίαν μεταβολήν ή προσθήκην επεχειρήσαμεν εμη μόνον την γλωσσικήν διόρθωσιν συμφώνως προς το ιδίωμα εις ό το εν λόγω άσμα αναφέρεται.») Γι' αυτό έχουμε να κάνουμε μάλλον όχι με ελεύθερη ποικιλία του τά και του τάν, όπως φάνηκε στο κασιώτικο τίαν (12γ, 12δ), αλλά με αβλεψία του Μιχαηλίδη-Νουάρου στη διόρθωσή του. Αν το (15γ) είναι εσφαλμένο, και το τελικό ν είναι καθολικό για το τάν, τότε το (15ε) σίγουρα παρουσιάζει το αναφορικό τά, και όχι το ερωτηματικό τάν.

106. Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 38.

πρόσθετες περιπτώσεις /ia/ > /a/, κατά κύριο λόγο από την Έλυμπο:¹⁰⁷ Άγιος Ανδρέας > Άης Ανδριάς > Ανδράς, Ιωάννης > Αννής, *Βαγιάνος > Βαανός, ιατρός > 'ατρός, μίαν > μαν (π.χ. μαν ημέραν), παιδιά > παιγιά > παιά, και την παρομοιώδη φράση όρη και τρα 'ουνιά (τρία βουνία) «πολύ θυμωμένος». Τα 'ατρός και μαν αναφέρονται ως «παλαιότερα». (Ας προσθέσω και πως, ενώ το τρα δεν φαίνεται να είναι πλέον σε κοινή χρήση, είναι κοινότατο στα ελυμπιώτικα τραγούδια στον Μιχαηλίδη-Νουάρο, έστω και ως μετρικό υποκατάστατο του τρία.) Αν και η συγκοπή αυτή δεν αποτελούσε κανόνα στο χωριό,¹⁰⁸ το παράλληλο ιδίως με το μία > μα, λέξη λειτουργική, είναι ενδεικτικό. Και ο Μηνάς αναφέρει ρητώς το τίνα > τία > τά ως παράδειγμα της συγκοπής αυτής.

Η φωνολογική συμπεριφορά του τά(ν) διαφέρει από αυτήν του τίαν στην Κάσο: το τά(ν) προκαλεί διπλασιασμό του ακόλουθου συμφώνου (αν παραβλέψουμε τα αμφίβολα 15γ και 15ε). Δεν δημιουργείται όμως πρόβλημα: στην Έλυμπο δεν τηρείται στη συναλοιφή η κασιώτικη διαφοροποίηση λειτουργικών και αυτόνομων λέξεων. Στην Έλυμπο τόσο λειτουργικές όσο και αυτόνομες λέξεις που λήγουν σε ν προξενούν διπλασιασμό επομένου συμφώνου: *τολ λάκκο, καλήλ λευτεριά, αν είκ' και θέλεις, να μητ τ' ακούση, τίατ τα θέλεις τα λόγια, τ' ασήμικ και το μάλαμα.*¹⁰⁹ Βλέπουμε μάλιστα πως και το τίαν και το τά(ν) προκαλούν διπλασιασμό· άρα η φωνολογική τους συμπεριφορά στην Έλυμπο είναι η ίδια.

Τα παραδείγματα που δίνει και ο Μηνάς δείχνουν ότι ο τύπος-βάση είναι το τάν.¹¹⁰ το (15η) μάλιστα δεν είναι άλλο από τον γνώριμό μας φρασεολογισμό, και το (13α) και το (14β) συνηγορούν ως ενδειξεις διεϊσδυσής του στην Κάρπαθο.

- (15ζ) τάν είν αυτοά το πράμα;
 (15η) τίαν/τάν είν απού λέει;
 (15θ) τίανθ (ή τάθ) θέννα μας φέρης;

Και, επειδή το τελικό ν στην Κάρπαθο αποκόπτεται μόνο όταν βρίσκεται στο τέλος προσωδιακής μονάδας,¹¹¹ το τάν κανονικά έχει τη μορφή τά μόνο ως ανεξάρτητη εκφώνηση (Τάν είπες; και Τάθ θέλεις; αλλά Τά;), εφόσον η σύνταξη της ελληνικής δεν προβλέπει να μπαίνει ερωτηματικό στο τέλος της φράσης, σε κανονικό τουλάχιστον λόγο (;; Έκανες τι;! Δεν με ενδιαφέρει το τι – όπου διασαφηνίζεται βέβαια από το άρθρο). Επειδή λοιπόν στη συνεκφορά το ερωτηματικό τάν πάντα

107. Μηνάς, *Τα γλωσσικά ιδιώματα...*, ό.π., σ. 67.

108. Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 11.

109. Ό.π., σσ. 20, 21, 27 αντίστοιχα.

110. Μηνάς, ό.π., σ. 98.

111. Μιχαηλίδης-Νουάρος, ό.π., σ. 11.

έπαιρνε τελικό ν, δεν υπήρχε δυνατότητα σύγχυσης του ούτε με το άρθρο ούτε με το αναφορικό ούτε με την προσωπική αντωνυμία *τά* – που κανένα τους δεν μπορεί να εμφανιστεί ως ανεξάρτητη εκφώνηση. Τα (15α, β, γ) εξάλλου δείχνουν πως το ερωτηματικό *τά(ν)* είναι ενικού αριθμού, άρα άσχετο με το πληθυντικό άρθρο.

Αν απορρίψουμε το ενδεχόμενο *ίντα* > *τά(ν)*, τότε συμπεραίνουμε πως η περιοχή Καρπάθου - Κάσου αρνήθηκε εξ ολοκλήρου να εισαγάγει το *ίντα*, και κράτησε το *τι*, που παραμένει αυτούσιο εν χρήσει στην Κάρπαθο. Δεν είναι τα μόνα νησιά στα Δωδεκάνησα όπου συνέβη αυτό: οι φρασεολογισμοί για το «τι» στη Σύμη και στο Λίβισι (5α, 5β, 5γ) βασιζονται στο *τι* και όχι στο *ίντα*,¹¹² και η Κάλυμνος χρησιμοποιεί τόσο το *τι* όσο και το *ίντα* που (1). Η κατανομή του *τι* στα Δωδεκάνησα είναι περίεργη: η Σύμη, το Λίβισι, η Κάρπαθος - Κάσος και η Κάλυμνος δεν αποτελούν ένα συνεχές, και τα ενδιάμεσα νησιά, καθώς η Κως και η Αστυπάλαια, χρησιμοποιούν το *ίντα* ξεκάθαρα. Και έστω και αν αποδώσουμε το ροδίτικο *τι* σε εποικισμό (όπως αποφαινόνται τα μεσαιωνικά δεδομένα), είναι απίθανο τα υπόλοιπα νησιά να επιδέχονται παρόμοια λύση. (Το ενδεχόμενο επιρροής από το Λίβισι επίσης δεν φαίνεται να αιτιολογεί διείσδυση προς τα άλλα νησιά.)

Για την Κάρπαθο - Κάσο, οι μορφές που δέχτηκε το *τι* δείχνουν καθαρά πως πρόκειται για αρχαϊσμό, και όχι νεότερη εισαγωγή. Το ότι τα νησιά δεν τα κυριέψαν οι Ιωαννίτες δεν μας εξηγεί γιατί δεν έφτασε εκεί το *ίντα* (πρβ. την Κρήτη, που και αυτή βενετοκρατούνταν, αλλά που έχει το *ída*)· και εξηγεί μόνο μερικώς γιατί δεν έφτασαν εκεί εκφράσεις του μεταγενέστερου φαινομενικά τύπου *ίντα* 'ν' που (εκφράσεις που φαίνονται εντούτοις να έφτασαν τουλάχιστον στην Κάρπαθο: 13α, 14β, 15η). Η διαφορετική κυριαρχία πάντως συνετέλεσε στη σχετική απομόνωση των νησιών από τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα.

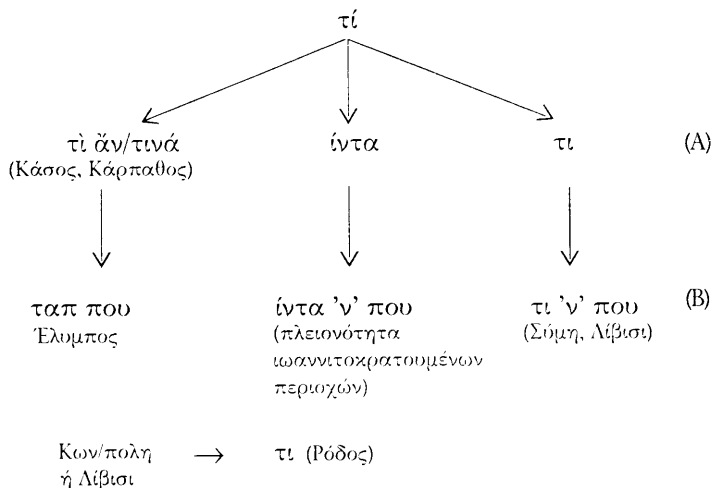
4. Ερμηνείες

Ο φρασεολογισμός *ίντα* 'ν' που μαρτυρείται στην Κύπρο και στα Δωδεκάνησα. Βρίσκεται σε παράλληλη χρήση με το *ίντα*, που χρησιμοποιείται σε ολόκληρη την ανατολική ελληνική· γειτνιάζει επίσης με εκφράσεις μορφής *τι* 'ν' που (Σύμη, Κάρπαθος, Λίβισι), με το *τι* (Κάλυμνος, Κάρπαθος, Ρόδος), και με το *τ(ί)αν* (Κάρπαθος, Κάσος).

Έχουμε δύο εξελίξεις ιστορικά, το *ίντα* και το *ίντα* 'ν' που. Και οι δύο είναι δίπτυχες, η μια με το *τά* ως αναφορικό, η άλλη με το *που*. Το 'ν' που

112. Η μόνο επιστημονική αναφορά στη συμαϊκή έκφραση που γνωρίζω είναι του Καραναστάση (ό.π., 129), ο οποίος το συγκρίνει ευθέως με το αντίστοιχο του Λιβισίου.

αποτελεί νεοτερισμό των ιωαννιτικών χρόνων, και δεν έχει εξαπλωθεί από τα νοτιοανατολικά ελληνικά στις άλλες ανατολικές διαλέκτους – την Κρήτη, το κεντρικό Αιγαίο, την Αττική/Αίγινα ή τον Πόντο. Τουναντίον το 'ν' τά είναι κοινό στοιχείο της ανατολικής ελληνικής. Το 'ν' τά δηλαδή είναι οφθαλμοφανώς παλαιότερο του 'ν' που, εφόσον η σειρά τι + 'ν' τά + 'ν' που παρουσιάζεται στο *ίντα 'ν' που*, ενώ η σειρά τι + 'ν' που + 'ν' τά δεν εμφανίζεται πουθενά. Η διαφαινόμενη εξέλιξη σκιαγραφείται στο σχήμα 1. (Εξάλλου είναι γνωστό πως το αναφορικό τά είναι αρχαιότερο από το που.)

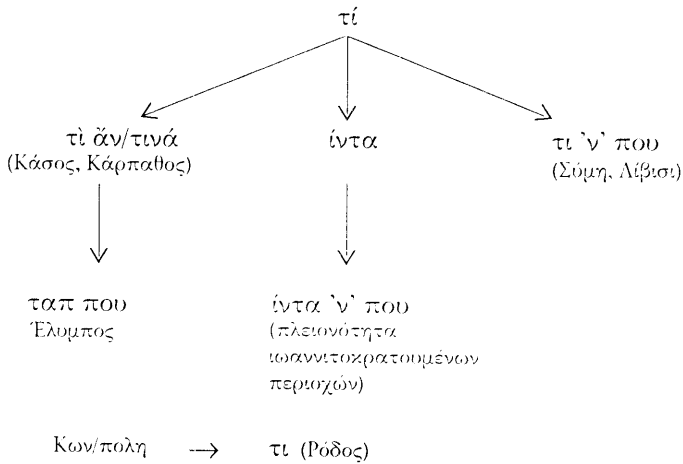

Σχήμα 1. *ίντα* και *ίντα 'ν' που*: Σενάριο α'.

Το πρόβλημα με το σενάριο αυτό προκύπτει στο σημείο Α του σχήματος. Το σημείο Α εννοεί πως το *ίντα* δεν κατέλαβε όλα τα Δωδεκάνησα, σε αντίθεση με την υπόλοιπη ανατολικοελληνική. Αντιθέτως, το *τι* παραμένει στην Κάλυμνο και στην Κάρπαθο, και επιβίωσε στη Σύμη, στην Κάρπαθο και στο Λίβισι ώστε να ενταχθεί σε ανανέωση του 'ν' τα με το 'ν' που.¹¹³ Γιατί αυτές οι τρεις τοποθεσίες να μην υιοθετήσουν το 'ν' τα, ενώ αργότερα υιοθέτησαν το 'ν' που; Ίσως να ήταν απλή σύμπτωση: η Κάσος έχει κρατήσει πεισματικά το *τίαν*, και δεν έχει δεχτεί ούτε καν το 'ν' που, που ως και η Έλυμπος έχει ενσωματώσει. Άρα και άλλες φορές έχουν προσπεράσει γλωσσικές μεταβολές συγκεκριμένα νησιά.

113. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως το *τι* εξέπεσε και στη Σύμη και στο Λίβισι, και πως τα *τίμβου*, *τέβου* προέρχονται από το (τ)ίντα (τίντα είναι που > /tintɛnpu/ > [tebu] με απλολογία); αλλά η εξήγηση αυτή είναι αδέξια (παρότι το αρχικό τ του τίντα έχει επιβιώσει στη Λέσβο) – και εφόσον το *τι* έχει επιβιώσει και στην Κάσο και Κάρπαθο, είναι και περιττή.

Υπάρχει όμως και εναλλακτικό σενάριο, που εξηγεί και το πώς μπόρεσε ο ίδιος νεοτερισμός των διπτύχων να λάβει χώρα δύο φορές στα δωδεκανησιακά σε τόσο σύντομο διάστημα: το 'ν' που και το 'ν' τα να ήταν συγχρονικές παραλλαγές. Δηλαδή, όταν νησιά όπως η Κως διαμόρφωναν το *τι ένι τά > ίντα*, νησιά όπως η Σύμη διαμόρφωναν ταυτόχρονα το *τι ένι που > τέβου*. Την πρόταση αυτή παρουσιάζει το σχήμα 2.

Σχήμα 2. *ίντα* και *ίντα 'ν' που*: Σενάριο β'.

Για τη διαδρομή αυτή υπάρχουν ορισμένα τεκμήρια. Το συμαϊκό *τέβου* και το λιβισιώτικο *τίμβου* δείχνουν προχωρημένη μονολέκτωση: φαίνονται εξίσου παλιά με το *ίντα*. Το *που* σίγουρα υπήρχε ως αναφορικό την εποχή των Ιωαννιτών, άρα ήταν σε ελεύθερη ποικιλία με το αναφορικό τό· αν λοιπόν το *τι ένι τά* παρουσιάζοταν τότε στην περιοχή ως έκφραση για το «τι», εύκολα θα γεννούσε και το ισοδύναμο *τι ένι που*.¹¹⁴ Όταν το ίδιο το *ίντα* συμβατικοποιείται, υποβάλλεται σε ανανέωση (*renouvellement*)¹¹⁵ μέσω του 'ν' που. Αλλά αν το *τι* μπορούσε να υποστεί την

114. Το γιατί το *ίντα 'ν' που* δεν παρουσιάστηκε και στα κρητικά είναι μια ερώτηση στην οποία δεν μπορώ να απαντήσω – αν επιδέχεται καν απάντησης. Και τα δύο σενάρια υποθέτουν δύο συμβάντα προσθήκης διπτύχου (τα Α και Β), που οδήγησαν στη στρωμάτωση στο *ίντα 'ν' που*. Η διττή προσθήκη θα μπορούσε να παρακαμφθεί, αν αναγόταν και το *ίντα 'ν' που* κατευθείαν στο *τί*, π.χ. με το **τι ήνταν που > [tintanpu] > [indambu]* – αν και δεν έχουμε ένδειξη για παρατατικό ήνταν στην περιοχή (Dieterich, ό.π., σ. 132), και ο παρατατικός ως μαρκαρισμένος χρόνος δεν προσφέρεται για γραμματικοποίηση (πρβ. γαλλικό **qu'étais-ce que*). Δεδομένης και της συχνότητας των διπτύχων, τουλάχιστον στην Κύπρο, δεν βλέπω τελικά τον λόγο να αποφύγουμε τη διττή προσθήκη.

115. A. Meillet, «L'Évolution des formes grammaticales», στον τόμο A. Meillet (επιμ.), *Linguistique historique et linguistique générale*, Παρίσι, Librairie ancienne Honoré Champion,

ανανέωση 'ν' που στο σημείο Β, θα μπορούσε να την είχε υποστεί εξίσου στο σημείο Α. Με άλλα λόγια, η εικασία της ξεχωριστής αρχής του 'ν' που και του 'ν' τά στο πρώτο σενάριο, χάρη ανανέωσης, δεν εξηγεί γιατί το τι να μην είχε γίνει και ίντα και τέβου ήδη στο σημείο Α. Αν το τέβου είναι σύγχρονο με το ίντα, βέβαια, θα έπρεπε να εξηγήσουμε γιατί στο σημείο Β το ίντα έγινε ίντα 'ν' που αλλά το τέβου δεν έγινε *τέβου 'ν' που. Μπορεί να το εμπόδισε απλολογικά η επανάληψη του που – κάτι που δεν δημιουργούσε θέμα για το ίντα 'ν' που. Επίσης όταν φτάνουμε στο σημείο Β, το τό υποχωρούσε ως αναφορικό, ώστε το τέβου 'ν' τά > *τέβουδα μπορεί να εμποδιζόταν ως ανανέωση του τέβου.¹¹⁶

Δεν είναι ξεκάθαρο ποιο από τα δύο σενάρια αντιστοιχεί στα ιστορικά συμβάντα, και υποπτεύομαι πως δεν μπορεί πλέον να γίνει ξεκάθαρο. Ακόμα λιγότερο ξεκάθαρο είναι το πώς εντάσσεται σε αυτήν την ιστορία το ελυμπιώτικο ταπ που. Πάντως στα νοτιοανατολικά ελληνικά έχουμε, γενικά, κίνηση προς ερωτηματικά που ανανεώνονται μέσω δίπτυχων προτάσεων, με αναφορικό είτε το που είτε το τά. Όπου δεν ρίζωσε το τά στο φρασεολογισμό, ρίζωσε το που· και όταν το τά υποχωρούσε μπροστά στο που ως αναφορικό, η έκφραση ανανεώθηκε με στρωμάτωση, ως ίντα 'ν' που < ίντα είναι που < [τι έινι τα] είναι που.¹¹⁷

Έξω από τα Δωδεκάνησα, εκφράσεις μορφής ίντα 'ν' που μαρτυρούνται και στα ανατολικά άκρα της νοτιοανατολικής ελληνικής: στην Κύπρο, στο Καστελλόριζο και στο Λίβισι. Η υπερίσχυση του ίντα 'ν' που στην Κύπρο συνδέεται με την προτίμησή της για τις δίπτυχες προτάσεις γενικά. Επίσης το ίντα, που και αυτό προέρχεται από δίπτυχη πρόταση, έχει εξαπλωθεί ευρύτερα από το ίντα 'ν' που· μπορούμε λοιπόν να εικάσουμε πως οι δίπτυχες προτάσεις γενικά ήταν κάποτε πιο διαδεδομένες στην ανατολική ελληνική, και άφησαν πίσω τους το ίντα και το ίντα 'ν' που ως μονολεκτωθέντα απομεινάρια, ενώ παραμένουν σε παραγωγική χρήση μόνο στην κυπριακή. Το πόρισμα όμως του Ανδριώτη,¹¹⁸ πως οι

1921, σσ. 130-148, passim.

116. Το (2ζ) δείχνει το ίντα να ανανεώνεται με χρήση σε δίπτυχη πρόταση του 'ναι τά στην πρώιμη κρητική· αλλά η γραμματικοποίηση εκεί είναι στα αρχικά της μόνο στάδια, και δεν έχει αφήσει πίσω της μορφή σαν το *udáda.

117. Γι' αυτό, ενώ ο Κοντοσόπουλος («La Grèce du τι et la Grèce du είναι», ό.π., 84) αποκλείει το Λίβισι από την ανατολική ελληνική (Grèce du είναι), και ο λεπτομερέστερος χάρτης που παρασκεύασε ο Κοντοσόπουλος για τον Tarabout (ό.π., 309) αφήνει απέξω και τη Σύμη, άποψή μου είναι πως πρέπει να συμπεριληφθούν και οι δύο περιοχές, και να ορισθεί η ανατολική ελληνική με την παρουσία όχι του τύπου ίντα συγκεκριμένα, αλλά ερωτηματικού βασισμένου σε δίπτυχη πρόταση – δηλαδή με βάση το σύνταγμα και όχι τη λεκτική πραγμάτωση. Αυτό έχει αποτέλεσμα να συγκαταλεχθεί και η Σύλλη με την ανατολική ελληνική, αν και οι σχέσεις της με τα καππαδοκικά είναι εντονότερες.

118. Ανδριώτης, «Γλωσσικά σύμμεκτα», ό.π.

δίπτυχες προτάσεις δεν ήταν διαδεδομένες στην παλαιότερη κυπριακή, καθιστά μια τέτοια ερμηνεία αμφίβολη.

Η πολιτική ιστορία της περιοχής, πάλι, δεν αρκεί για να εξηγήσουμε τη διάδοση του τύπου: οι Ιωαννίτες δεν κυβέρνησαν την Κύπρο, και το Λίβισι δεν φραγχοκρατήθηκε ποτέ. Οι Ιωαννίτες δηλαδή δεν γίνεται να έφεραν την έκφραση από τα Δωδεκάνησα στην Κύπρο και στο Λίβισι, τουλάχιστον ως διοικητές – ούτε και οι Λουζινιάν να την έφεραν από την Κύπρο ή οι εμίρηδες του Μεντεσέ από το Λίβισι. Μένουν δύο δυνατότητες. Πρώτον, το Λίβισι και η Κύπρος να είχαν συναλλαγές κατά κύριο λόγο με τα πλησιέστερα Δωδεκάνησα, και η έκφραση να ταξίδεψε έτσι είτε προς ανατολάς είτε προς δυσμάς (γνωρίζουμε πως οι Ιωαννίτες είχαν εμπορική δραστηριότητα και στην Κύπρο), πάντως όχι πιο δυτικά από τους Ιωαννίτες. Η εκδοχή αυτή επικαλείται την γλωσσική διάδοση, και τη θεωρώ πιθανότερη. Μπορούμε να εικάσουμε κάποιου είδους διάχυση και για το ελυμπιώτικο *τάπ που*, όσο απομονωμένο και να ήταν το χωριό αυτό γενικά.

Δεύτερον, η έκφραση να προϋπήρχε στην πρωτο-νοτιοανατολική ελληνική, κοινή πρόγονο της δωδεκανησιακής, της κυπριακής και της λιβισιώτικης. Αν όμως δεν επικαλεσθούμε τη γεωγραφική διάδοση για την εξάπλωση της έκφρασης, τότε δεν εξηγούμε το γιατί λείπει η έκφραση από την Ικαρία και τη Χίο, νησιά και αυτά νοτιοανατολικάφωνα – αλλά και από τα μη ιωαννιτοκρατούμενα Δωδεκάνησα, όπως η Κάσος. Υποχρεωνόμαστε τότε να υποστηρίξουμε πως όλα τα νησιά είχαν παλαιότερα την έκφραση, η οποία όμως εκτοπίστηκε από ορισμένα λόγω συναλλαγών με άλλες περιοχές, απ' όπου (επαν)εισήχθη το *ίντα* χωρίς το *'ν'* που. Ανάλογο φαινόμενο βέβαια είχαμε με το *τι* στη Ρόδο. Αυτό όμως αφήνει ανεξήγητο τον αρχαϊσμό του *τιάν* – η Κάρπαθος και η Κάσος έχουν και αυτές καταβολή από τα πρωτονοτιοανατολικά ελληνικά, αλλά δεν κληρονόμησαν το *ίντα* από την πρωτονοτιοανατολική. Αφήνει επίσης ανεξήγητη και την προέλευση του *τι* στο *τέβου* και το *τίμβου* – εκτός και αν προσφύγουμε στον ισχυρισμό πως η πρωτονοτιοανατολική μορφή ήταν το *τι 'ν'* που, και το *τι* αναδιατυπώθηκε (relexified) ύστερα σε διάφορα μέρη ως *ίντα*, πράγμα απίθανο.

Εμφανίζονται παροδικά και εκτός της νοτιοανατολικής ελληνικής ενίοτε μονολεκτωθέντα δίπτυχα ερωτηματικά (και δεν νομίζω πως έχω εξαντλήσει την κατανομή τους εδώ). Αυτό δείχνει πως η εξέλιξη των διπτύχων δεν είναι απροσδόκητη – γι' αυτό εξάλλου έλαβε χώρα δυο φορές στα ίδια τα νοτιοανατολικά ελληνικά, όπως δείχνει η στρωμάτωση *ίντα 'ν'* που. Θα ήταν γελοίο να υποθέσουμε στενές σχέσεις Ιθάκης με τα

Δωδεκάνησα.¹¹⁹ Άρα η εξέλιξη είναι κοινότυπη, και οι πολλαπλές εμφανίσεις της στη Δωδεκάνησο μπορεί να είναι και ανεξάρτητες, αποτελέσματα γλωσσικού κατασταλάγματος (drift) – όπως προφανώς ισχύει και για τις περιπτώσεις εκτός Δωδεκανήσων.

Η ίδια η Ιθάκη φανερώνει τέτοια ανεξάρτητη εξέλιξη, με τη συνύπαρξη στο ίδιο ιδίωμα του αλώβητου *τι 'ναι που* (2θ) και του συναλοιφθέντος *τι βου* (2ι). Η συνύπαρξη αυτή εξηγείται ως διπλή εμφάνιση του δίπτυχου στο ιδίωμα: ως *τι βου* παλαιότερα, και ως *τι 'ναι που* πρόσφατα και ευκαιριακά, ώστε να μην υπόκειται σε φθορά. Αν έχει εμφανιστεί δύο φορές το δίπτυχο ερωτηματικό στην Ιθάκη, επόμενο θα ήταν να εμφανιζόταν πολλαπλές φορές στα νοτιοανατολικά ελληνικά, ιδίως αν οι δίπτυχες προτάσεις είναι γενικότερη δομική τάση στη διάλεκτο. Αλλά και ο βαθμός της προσεξάρτησης του *ίντα 'ν' που* στη νοτιοανατολική ελληνική δεν είναι μοναδικός στη γλώσσα: και ως προς τη συχνότητα, και ως προς το βαθμό συναλοιφής, το *τσο 'ν' τ'* της Σίλλης φαίνεται να μονολεκτώθηκε στον ίδιο βαθμό.

Πάντως, ακόμη και οι εμφανίσεις των δίπτυχων ερωτηματικών στα νοτιοανατολικά ελληνικά να είχαν ανεξάρτητες αρχές, μου φαίνεται απίθανο να μην υπήρξε στη συνέχεια αλληλεπίδραση σε έναν τόσο στενό γεωγραφικά χώρο. Προτιμώ δηλαδή να βλέπω στα δωδεκανησιακά δίπτυχα ερωτηματικά φαινόμενο διάδοσης παρά κατασταλάγματος.

University of Melbourne

NICK NICHOLAS

119. Το ίδιο δεν ισχύει κατ' ανάγκην και για την Κάτω Ιταλία (2κ-λ): οι οπαδοί της θεωρίας της βυζαντινής καταβολής της ιταλιώτικης διαλέκτου, από τον Parlange (1953) και εξής, συνδέουν τους δωρισμούς της με αυτούς της Κρήτης και των Δωδεκανήσων, απ' όπου φέρεται να επαναποικίσθηκε η Κάτω Ιταλία. Αλλά η απουσία του *ίντα* στην Καλαβρία είναι εξίσου προβληματική για μια εκδοχή προϊπάρχοντος δίπτυχου ερωτηματικού στην πρωτονοτιοανατολική ελληνική. Παρομοίως, η Σίλλη (2μ-ρ) μπορεί να είχε απώτερη σχέση με τα ανατολικά ελληνικά, αν και ήταν αποκομμένη από τον υπόλοιπο ελληνισμό από τον καιρό των Σελτζούκων. Ο Κωστάκης (ό.π., σ. 105) κάνει ρητώς συσχέτιση της Σίλλης με το Λίβισι (βλ. και σ. 26), αν και η χρήση διαφορετικών αναφορικών στα δύο ιδιώματα με κάνει να πιστεύω πως πρόκειται για σύγκλιση και όχι δάνειο.